

תוספת למאמר המשך הדנה בנושא: מי בנה את אורוות שלמה

שאלה זאת נדונה בהרחבה במאמר המשך פרק 18. שם הגענו למסקנה שאורוות שלמה בנה זרובבל וקדם להם מבנה של כותל מזרחי ודרומי עד שער משולש ע"י מלך מנשה. במאמר זה נביא תובנות חדשות בסוגיה זאת. תובנות אלו התאפשרו הודות לקואורדינטות שמספקת מערכת GIS והודות לצילומים חדשים מתוך אורוות שלמה.

1. קשת חיצונית וקשת פנימית באורוות שלמה

בכותל מזרחי של הר הבית מזרזום לתפר המפורסם ישנם שרידי קשת. לאיזה מפלס הובילה קשת זאת? במאמר הנ"ל בהערה 117 ציידנו בכך שקשת זאת הובילה למפלס ריצפה העכשווי של אורוות שלמה. חישוב חדש של רדיוס הקשת שולל אפשרות זאת. כעת אנו מסיקים שהקשת הובילה כ- 1.5 מ' יותר גבוה, למפלס עליון של השורה הכפולה.

בתוך אורוות שלמה כנגד הקשת החיצונית וכ- 56 מ' מערבה ממנה ישנם שרידים של קשת פנימית. בתמונה רואים שלש שורות מתחת לקשת ושורה רביעית היא תחילת הקשת עצמה (הגבהים חושבו בעזרת אורך פלורסנט 120 ס"מ). שורה תחתונה בגובה 102 בנויה מאבנים קטנות להבדיל שורות מעליה. תחתית שורה זאת נמצאת במפלס של ראש חמש מעלות. בעזרת שטיח אשר רוחבו 60 ס"מ (רואים אותו בבירור במקום אחר) - נתן לחשב גובה כל מדרגה 12 ס"מ. על כן גובה חמש מעלות 60 ס"מ. שורה שניה של קיר הקשת נמצאת 102+60 ס"מ מעל רצפת אורוות שלמה או כ- 192 ס"מ מעל תחתית שורה כפולה. זהו בערך מפלס עליון של שורה כפולה ומפלס משוער אליו הובילה קשת חיצונית. כעת מובן מדוע שורה ראשונה בנויה באופן גרוע- שורה זאת היתה קבורה מתחת לרצפה המקורית. בפינה דרום-מזרחית של אורוות שלמה רואים שתי שורות אבנים גסות אשר מגיעות בערך לגובה עליון של שורה כפולה. אם ריצפה מקורית היתה למעלה כפי שהצענו, אז אבנים אלו היו מכוסות.

נחזור לקשת פנימית. תחילת הקשת לפי הערכתנו נמצאת 402 ס"מ מעל ריצפה של אורוות שלמה, במפלס 729.54 מ' (הערה 1: C. Schick העריך שהיא נמצא כ- 14 רגל או 427 ס"מ מעל הריצפה- ראה ספר Below the Temple Mount p. 277, קרוב להערכה שלנו). לפי Schick (ראה שם) קשת בולטת 3.5 אינץ' לעומת מיתר של 4 רגל. לכן רדיוס הקשת הוא 7 רגל או 213 ס"מ. כמובן, זאת הערכה גסה. ביחד מקבלים 6.15 מ'. ואז קדקוד הקשת יגיע למפלס כ- 731.67. אם נניח שעובי הקשת היה כמטר כמו קשת וילסון אז קדקוד חיצוני היה במפלס 732.67. אם נוסיף כחצי מטר עובי ריצוף אז נגיע לגובה 733.17. מאידך גובה הר הבית בדרום היה ונשאר כ- 736 מ' (אנו נדון על כך בהמשך). לכן ברור שקשת פנימית זאת לא היתה חלק ממערך קשתות אשר תמכו בסטיו מלכותי.

החוקר הצרפתי הנודע L.H. Vincent פרסם בספרו Jerusalem de l'Ancient Testament תכנית שיחזור של אורוות שלמה בזמן הבית. לפי תכנית זאת היו שם שתי קומות של קשתות כאשר הקשת הפנימית היתה המערבית בסדרה בקומה תחתונה. התכנית מאד לא מדויקת, פרט לגובה ריצפה 725.6 מ' שהוא נכון. גובה קשת תחתונה מעל הרצפה אצל Vincent 5.54 (מידות חושבו על סמך קני מידה בשרטוט) ואילו לפי חשבון שלנו הגובה הוא 6.15. רדיוס קשתות אצל Vincent 3 מ' ואילו לפי

הערכת Schick הרדיוס כ- 2 מ'. סכום גובה שתי קומות בשרטוט יחד עם עובי קשתות מגיע למפלס 738.96, שלשה מטר מעל מפלס הר הבית 736 מ'! אילו היינו מתקנים גובה קשת תחתונה ל- 6.15 מ' ויחד עם עובי 1 מ' 7.15 מ' אז גובה שתי קומות היה 739.82 מ', ארבע מטר מעל מפלס הר הבית.

לפי שרטוט, תחתית שורה כפולה נמצאת כמטר מעל הרצפה ואילו בפועל היא נמצא 30 ס"מ מתחת לרצפה. קשת חיצונית לא מובילה לשום מקום: לא לקומה תחתונה ולא לקומה שנייה.

גם אם נתקן את התכנית ונמדוד גובה קשת תחתונה מעל הרצפה הקדומה אשר נמצאת 1.62 מעל רצפה העכשווית, ונעשה קומה שנייה כדוגמתה, אז גובה שתי הקומות יהיה $2 \times (7.15 - 1.62) = 11.06$ מעל רצפה הקדומה או גובה מוחלט 738.2, עדיין שני מטר מעל גובה הר הבית.

והעיקר, אין שום סימן שקשת פנימית נמשכה דרומה מעבר לקטע אבני יסוד גדולים. אורך הקטע כ- 960 ס"מ (הערה 2: נמדד בעזרת שטיח בתמונת וידאו. יש שם 7 יחידות שטיח באורך 130 ס"מ ועוד קטע בצפון כ- 50 ס"מ אשר נמדד בתמונה אחרת). זהו 20 אמות התורה. רוחב זה מאפשר עליה וירידה בו זמנית של עשרה אנשים. אחרי קטע של אבנים גדולות ישנה עוד אבן יותר קטנה באורך כ- 130 ס"מ אשר מונחת על בליטת סלע (ראה תמונה של מושבה אמריקאית). ביחד קטע אבנים מסותתות נמשך 1090 ס"מ. אחרי קטע זה הכותל נמשך דרומה עוד כ- 394 ס"מ ושם פונה מערבה אל כותל מזרחי של שער משולש (ראה תמונת וידאו). אנחנו נדון על כותל הזה בהמשך.

מכל האמור נתן להסיק מסקנה הגיונית אחת: קשת פנימית תמכה בגרם מדרגות אשר עלה ממפלס מקורי של אורות שלמה למפלס עליון של הר הבית. אבל גובה מדרג הקשת לפי חשבון לעיל כ- 733.17 מ' והוא נמוך ב- 2.5 מ' ממפלס עליון של הר הבית. משום כך סברנו שמפלס הר הבית שם בזמן מנשה היה כ- 733 מ'. אך מפלס זה לא מסתדר עם גובה פרוזדורים של שער משולש ושער הכפול. לכן סברנו שפרוזדורים אלו נבנו בתקופת בית שני ואילו בזמן מנשה עליה משערי חולדה חיצוניים לפנימיים לא היתה מקורה.

כעת אנו מציעים הצעה חדשה. גרם מדרגות אשר נשען על הקשת הפנימית לא הסתיים בגובה מדרג הקשת כמו בקשת חיצונית וכמו בקשת רובינסון אלא המשיך לעלות בשיפוע 45 עד מפלס עליון של הר הבית. ערכנו שרטוט ממוחשב של קשת חיצונית וקשת פנימית של אורות שלמה עם מערך מדרגות עליהם וסימנו בו גבהים בסיסיים בהר הבית. תוך כדי כך התברר הגיון תכנוני אשר מקשר בין גבהים שונים. נסביר את פרטי השרטוט בקצרה ובפרק הבא נדון בפירוט בגבהים בהר הבית.

נתחיל מנקודה 1 שבע שורות מתחת לשורה הכפולה. זאת תחתית שורה M לפי מספור של וורן. נקודה זאת נמדדה על ידינו. גובה שלה (לפי גבהים של וורן) 717.36 מ'. בהמשך יתברר שגובה ריצפת ההיכל 744.905 מ'. לכן 717.36 מ' נמצא 54 אמות של 51 ס"מ מתחתיו. מספר זה 54 אמות הוא מעניין. הוא שווה מספר שלם של קנים של 6 אמות לפי יחזקאל מ' ה' ושל קנים של 9 אמות אצל אליעזר הקליר (יוצר לפרשת שקלים). תחתית הקשת נמצאת 5 שורות מעליה. לפי וורן ב- SWP120 גובה 5 שורות אלו 5.67 מ'. לכן גובה תחתית הקשת 723.03. אבל לפי לוח 19 של וורן גובה 5 שורות 5.64 ולכן תחתית השורה 723. בשרטוט במקום 723 או 723.03 כתבנו ערך תיאורטי 722.97 שהוא 43 אמות מתחת להיכל. ויש לבדוק את הדבר ע"י מדידה ישירה.

על סמך [צילום צד](#) נתן להעריך את רדיוס הקשת. הקשת מתרחקת מקו אנכי 17.4 ס"מ תוך עליה של 90 ס"מ (הערה 3: עליה 90 ס"מ נמדדה מתמונה חזיתית. צילום צד נעשה מנקודה 10 מ' מזרחה מכותל, 21 מ' דרומה מקצה דרומי של הקשת ו- 8 מ' למטה מקצה תחתון של הקשת והמבט מכוון אל קצה תחתון דרומי של הקשת. לפי זה מתברר שתמונה מגדילה את הסקלה האנכית פי 1.044 מאופקית). רדיוס של הקשת אז מחושב לפי נוסחה $(90^2 + 17.4^2) / 2 / 17.4 \approx 241.5$ cm. כמובן המדידה איננה מדויקת. קרבנו את הרדיוס ע"י מספר שלם של 5 אמות של 51, דהיינו 255 ס"מ. הנחנו שעובי הקשת שתי אמות כמו בקשת וילסון ועובי מדרך נוסף על הקשת אמה. ואז קדקוד פנימי של הקשת בגובה 725.52 וקדקוד חיצוני 726.54 ומדרך 727.05. מפלס אחרון נמצא 35 אמות מתחת לרצפת ההיכל. (הערה 4: כמובן זהו פועל יוצא מעובדה שתחתית הקשת הותאמה למפלס 43 אמות מתחת להיכל ויתר הגבהים מוסיפים עליה אמות שלמות).

לפי [SWP120](#) גובה 7 שורות מתחתית שורה M עד תחתית שורה כפולה 7.88 מ' וגובה שורה כפולה 1.85 מ'. לכן תחתית שורה כפולה 725.24 ועליון שלה 727.09. אבל לפי [לוח 19](#) המספרים הם בהתאם 7.855 ו- 1.83. לכן תחתית שורה כפולה 725.22 ועליון שלה 727.05. בשרטוט כתבנו מספרים אחרונים. ויש מופת בכך שגובה עליון של שורה כפולה נמצא בדיוק 35 אמות מתחת למפלס ההיכל. הרצפה העכשווית של אורות שלמה נמצאת כ- 30 ס"מ מעל תחתית שורה כפולה במפלס 725.52 או 38 אמות מתחת למפלס ההיכל.

הנחנו שמעלות היו ברוחב חצי אמה וגובה חצי אמה כמו מעלות בהר הבית לפי מסכת מידות. לכן מישור שהן נשענות עליו עולה בשיפוע 45 מעלות ומשיק לצד חיצוני של הקשת. ציירנו את גרם המדרגות כאילו הוא עולה ממפלס 717.36. אין לנו ראייה לזה פרט לכך שחומת העופל אשר נגשת לפינה דרום-מזרחית של הר הבית מגיעה שם לתחתית שורה M. אם תחתית המדרגות היתה נמוכה יותר אז גרם המדרגות ימשיך באלכסון למטה-מזרחה בהתאם.

כאן יש להעיר דבר חשוב מאד. וורן חפש מתחת לקשת שרידים של האומנה שהיא נשענה עליה. אם קשת זאת מזמן בית שני וחרבה בחורבן טיטוס, אז כמו שהשתמר בסיס של קשת רובינסון כך צריך להימצא בסיס של קשת זאת. תכנית החפירות של וורן מופיעה [בשרטוט 18](#). וורן כתב ב- Recovery of Jerusalem, p. 151 שהם העריכו אל רוחב הקשת ממערב למזרח ב- 27 רגל או 8.22 מ' לעומת הערכה שלנו של כ- 5 מ' ועוד רוחב אמנה כמטר. הוא חפר תעלה ראשונה אופקית לא רחוק מפני הסלע החל מתפר מזרחה עד מרחק 30 רגל (9.14 מ') ומשם קצת באלכסון דרום-מזרחה ולא מצא מאומה. אחר כך הוא חפר במקביל לכותל מזרחי במרחק 30 רגל ממנה קטע באורך 14 רגל (4.26 מ') ואז חפר אגפים קטנים באורך של 10 רגל מזרחה ומערבה ושוב לא מצא כלום. הוא מסכם (Recovery, p. 151)

We were not very far from the rock when searching for this pier but not quite on it. It cannot therefore be said for certain that there was no pier for a bridge at this point but probabilities are against it.

נגד מסכנה זאת יש להעיר כמה דברים.

א) החפיר הראשון לפי שרטוט, רוחבו קצת פחות ממטר והוא נמשך מן התפר ודרומה. קצה צפוני של הקשת מרוחק 1.80 מ' מן התפר במפלס 722 מ' ו-1.60 במפלס 717 מ'. על כן, החפיר עבר צפונה מן האומנה.

ב) חפיר שני כ- 9 מ' מן הכותל עבר כולו מזרחה מן האומנה.

ג) חפיר מערבה לפי דברי וורן היה באורך 10 רגל החל מ- 30 רגל מזרחה מן הכותל. על כן הוא הסתיים 20 רגל או 6.1 מ' מזרחה מן הכותל. לפי הערכה שלנו רוחב הקשת יחד עם אומנה 6.12 מ'. רוחב זה יש למדוד ממוצא הקשת במפלס 723 מ'. וורן מדד מרחקים שלו במפלס כ- 699 מ', כ- 24 מ' מתחת למוצאה של הקשת. אבני הכותל, כל שורה נכנסת פנימה מערבה כ- 3 ס"מ לעומת שורה מתחתיה. לכן בסיס הקשת נמצא כ- 65 ס"מ מערבה מנקודה ממנה וורן מדד את 30 ו- 20 רגל. אומנם חפיר אחרון מערבה לפי שרטוט נמשך לא 10 אלא 14.5 רגל מערבה מחפיר השני. אבל יש לסמוך על דבריו המפורשים של וורן. לכן קרוב לוודאי שהוא לא הגיע למקום של האומנה.

ד) אם קשת זאת נשאה גרם מדרגות אשר התחיל במפלס גבוה, אז לא צפויים להיות מתחת לקרקע שרידים מזרחה מן האומנה.

ה) לפי דברינו קשת זאת חרבה בחורבן בבלי. זרובבל (הוא נחמיה לפי הגמרא בסנהדרין ל"ח ע"א) ובונים אחריו מן הסתם השתמשו באבנים אשר שרדו בחורבן ופרקו את בסיס האומנה לצורך בניה במקום אחר.

ו) מפליא ביותר בשרטוט 18 הוא קיר אבנים גסות בעובי 3 רגל, מקביל לכותל מזרחי ובמרחק 20 רגל ממנו. קיר זה נמשך צפונה ודרומה מתפר. וורן לא כותב שום דבר על קיר זה. לפי שרטוט קיר זה עובר מתחת לחפיר הראשון, לכן הוא יושב על סלע. לפי חשבוננו אומנה של הקשת היתה צמודה לקיר זה ממערב. יתכן שקיר זה תמך באומנה זאת ממזרח או נשא גרם מדרגות צר אשר עלה מצפון לדרום והתחבר לגרם מדרגות עיקרי ממזרח למערב אשר שרטטנו.

(הערה 5: ר. רייך וי. ברוך במאמר על "הובלת בעלי חיים להר הבית ההרודיאני וכו'" בחידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה כרך ח' בעמ' 183-188 דנים באריכות בנושא של הקשת ועקב תוצאות שליליות של וורן מגיעים למסקנה שהיתה תכנית לבנית הקשת אשר לא מומשה. מתוך חישוב רדיוס הקשת ברור שפתח בגובה שורה כפולה הסתום כעת באבנים קטנות לא תוכנן להיות פתח כניסה אלא מקום חיבור הקשת לכותל והוא קרס יחד עם הקשת. אם בוני הורדוס בנו את תחילת הקשת ושינו דעתם, היה עליהם לבנות מקום מתוכנן של חיבור הקשת לכותל באבנים גדולות כעין אבנים מדרום לקשת. אבל לאור הסברים שהבאנו לעיל אין צורך בהשערה של רייך וברוך).

לגבי זמן בנית כותל מזרחי מדרום לתפר יש להזכיר ממצאים של ידות כלי חרס אשר מצא שם וורן. וכך הוא כותב ב-Recovery of Jerusalem p.152

Illustrations are given of two handles of jars found in the lower gallery at the shaft among the pottery lying on the top of the rich loam overlying the rock. The pottery lies about 2 inches thick but it is all I fragments: however some of the handles were found to have stamps on them, and I employed a man for some days poking into the

layer for several feet on either side and eventually got together eight of these handles; drawings were made of them and sent home at once. I supposed the jars to have been broken only a very short time after the building of the wall. In getting these handles out for the illustrations a few days ago, I was dusting the mud off one of them and found Phoenician characters to be imprinted on the stamp: one inscription was read by an authority as "The King" and some remarks on the whole are to found in the chapter on Pottery. It is obvious that these characters are likely in a great measure to throw light upon the age of the Sanctuary wall at this point.

ב- SWP עמ' 155 הוא מוסיף

There are Phoenician characters, similar in shape to those of the Moabite stone, on each handle, above and below the wings, and in two instances they have been read by Dr. Birch as follows : — LeMeLeK ZePHa To or of King Zepha. LeK SHaT King Shat. I. Ganneau, however, renders these inscriptions as— MoLoCH ZaPH. LoCH SHaT

יתכן שכתובת ראשונה היא "למלך זיף". ראה ערך [חותמות למלך](#) בויקיפדיה. כתובת למלך זיף היא אחת מכתובות המצויים. מייחסים אותם לתקופה של חזקיהו. ברור שמנשה בן חזקיה שייך לאותה תקופה. לפי השערה של וורן קנקנים אלו נשברו זמן קצר אחרי בניית החומה ומעידים על זמן בנייתה.

בנוסף לשרטוט כללי, ניסינו לשחזר את צורת אבני הקשת החיצונה והתאמתה לשרידים בכותל. נתבונן [במבנה מפורט של הקשת החיצונה](#). רדיוס פנימי של הקשת שווה 5 אמות של 51 ס"מ ורדיוס חיצוני 7 אמות. לפי שיחזור זה הקשת בנויה מתשעה פרקים. פרק 1 הוא תחתית הקשת abe אשר השתמר. מפרק 2 נשאר בכותל קטע bc. נקודה c נמצאת במפלס תחתית שורה כפולה. אורך קטע ab 116 ס"מ ו-bc 111 ס"מ (נמדד בעזרת תמונה). הנחנו שכל הקווים הרדיאליים מכוונים אל מרכז העיגול o פרט לקטע be אשר קיים במציאות (כמובן מאד בערך). פרקים 8-2 שוים ביניהם, פרק 5 נמצא בדיוק באמצע, נקודה f סימטרית ל- e (אבל קטע fg מכוון אל מרכז o להבדיל מקטע be). זווית $aoc = atan(ac/ao)$ קובעת את זוויות הפרקים 8-2 ואת הנקודות e ו-f. לפי חישוב זה נקודה e נמצאת בגובה 97 ס"מ מעל a. לפי תמונה הגובה 92-94 ס"מ (חתך be לא לגמרי אחיד לאורך האבן). זאת התאמה די יפה.

נשים לב לפרט חשוב מאד. שרטטנו בקצה של פרק 3 זיז cd. גובה cd שווה 23 ס"מ והוא נקבע ע"י רדיוס פנימי וחיצוני של הקשת וגובה קטע $ac = 227$ ס"מ. נתבונן [בתמונה של הקשת](#). סימנו בה בצהוב חתך בפינת האבן. גובה חתך כ- 23 ס"מ והוא מתאים לכניסת הזיז. זיז זה היה בפרק שלישי דרומי בלבד והוא נתן חיזוק נוסף לקשת.

באותה תמונה בצד ימין רואים שלש אבנים. אבן תחתונה כנגד פרק 1, אבן שניה כנגד פרק 2, אבן שלישית כנגד סתימת הכותל מאחורי הקשת עד מפלס המדרך. אבן שניה בולטת ימינה ואבן שלישית בולטת שמאלה כדרך בנית נדבכים כדי למנוע שבר אנכי. יכול להיווצר רושם שאבן שלישית היתה מזוהת הפתח ואבן אמצעית (אליה מכוון החץ של "אבן שריד הקשת") היא מזוהת אמצעית ועליהם היה

מונח משקוף. אבל לא יתכן שהיה פתח בגובה כ- 1.7 מ' ורוחב פתח ימני כ- 2.5 מ' ושמאלי כ- 2.4 מ'. ואפשרות זאת גם נשללה מכל וכל ע"י חישוב גובה הקשת. תחום שנראה כמו פתח היה מאחורי גובה הקשת ומתחת למפלס מדרך שלה והיה סתום באבני הכותל. מהם נשתמרה אבן אחת באמצע. הקשת נפלה בחורבן בבלי ויחד אתה נפלו אבני סתימה. לפי טענתנו זרובבל הנמיך את ריצפת אורות שלמה בכ- 1.5-1.7 מ'. יתכן שהוא השתמש בפתח זה כדי להוציא החוצה את עודף העפר. לקשת אשר הובילה למפלס גבוה לא היה כל צורך, לכן הפתח נסתם. אולי חמש אבנים שסימנו בחצים צהובים נשארו מסתימת זרובבל. אבנים גרועות מתחתיהם כנראה אחרי חורבן בית שני. ויתכן ששני פתחים בגובה כ- 1.7 מ' שמשו בתור חלונות לתאורה בתקופת בית שני. אבן שלישית מימין אשר סימנו בצהוב נראית כמו אבן ראש של קשת שטוחה אשר שימשה בתור משקוף לפתח הימני. ואבן חמישית שמששה בתור תחילת משקוף של הפתח השמאלי.

נעבור ל**קשת פנימית**. תחתית הקשת נמצאת שלש שורות בגובה של 102, 130 ו- 110 ס"מ מעל הרצפה אשר נמצאת 60 ס"מ מעל ריצפת אורות שלמה העכשווית. גובה עליון של שורה 102 ס"מ מייצג את הרצפה המקורית של אורות שלמה אשר לפי הערכה שלנו התאימה לעליון של שורה כפולה או 727.05 מ'. לכן תחתית הקשת צריכה להיות במפלס $729.45 = 727.05 + 2.40$ מ'. לפי נתוני שיק רדיוס הקשת 7 רגל או 213 ס"מ. אנו נקרב אותו ע"י מספר שלם של אמות- ארבע אמות של 51 ס"מ. (הערה 6: לשם כך צריך להניח שבליטת הקשת מחוץ למיתר לא 3.5 אינץ' אלא 3 ו- $\frac{2}{3}$ של אינץ'. יתכן שהפרש קטן כזה הוא מעבר לדיוק מדידה של שיק ומעבר לדיוק סיתות הקשת). כמו במקרה של קשת חיצונית, נניח שעובי הקשת היה שתי אמות ועובי אומנה שלה שתי אמות. על כן, צד מזרחי של האומנה מרוחק 10 אמות או 510 ס"מ מקיר בו מתחילה הקשת. נתבונן בתמונת וידאו של **פרוזדור תשיעי**. קיר מערבי שלו הוא קיר קדום שעליו בנויה הקשת. תחתית הקשת בולטת כ- 50 ס"מ מזרחה מן הקיר. מרחק בין תחתית הקשת לקצה מזרחי של עמוד דרומי בתמונה כ- 5 מ' והוא יכול להתאים להערכה שלנו של 10 אמות. המרחק מקיר צפוני החוסם את הפרוזדור עד קצה דרומי של עמוד דרומי 10 מ' קצת פחות מאורך קיר קדום. יתכן שקיר עליו נשענה הקשת במזרח עמד בקטע בין עמוד הדרומי לקיר הצפוני. נשים לב שישנה זווית כ- 3.3 מעלות בין הקיר לבין כיון שורת העמודים מזרחית לו. מאחר ושורת העמודים בערך ניצבת לכותל דרומי אשר מכוון 10 מעלות צפונה מן המזרח אז הקיר מכוון כ- 6.7 מעלות מערבה מן הצפון במקביל לכותל מזרחי של הר הבית.

המשך הכותל דרומה ומערבה בנוי אבנים לא מסותתות. כל הכותל הזה לא מתואם עם עמודי אורות שלמה. **בתמונת וידאו** לעיל מסומן עמוד 4/8 של אורות שלמה (רביעי מדרום ושמני ממזרח). גבול דרומי שלו בולט כ- 32 ס"מ דרומה מכותל בצד שמאל של התמונה. לעומת זאת **כותל החוסם מצפון** את הקשת הפנימית, בנוי יחד עם העמודים 7/7 (7 מדרום, 7 ממזרח) ו-7/8 (7 מדרום, 8 ממזרח). בפינה 7/7 משולבת אבן אופקית ארוכה אשר מהווה חלק מן הכותל. כותל זה ממשיך **מפינה 7/7** צפונה עד חזית הצפונית של אורות שלמה. ברור שהוא נבנה יחד עם מכלול של אורות שלמה.

נחזור ל**שרטוט ממוחשב**. המדרגות אשר עולות על הקשת הפנימית הם ברום חצי אמה ורוחב חצי אמה כמו בקשת חיצונית וקו ישר שהם משיקים לו, עולה בזווית 45 מעלות ומשיק לקשת. מתברר שקו זה פוגע בקו אנכי אשר עובר דרך תחתית הקשת 12.485 אמות או 6.367 מ' מעל התחתית. מאחר ותחתית הקשת נמצאת כ- 2.4 מ' מעל ריצפה הקדומה אז נקודת הפגיעה נמצאת 8.767 מ' מעל מפלס

727.05, דהיינו במפלס 735.82 מ'. מפלס זה קרוב מאד לגובה תיאורטי של הר הבית בדרום של 735.72 מ' אשר נמצא 18 אמות מתחת למפלס ההיכל. לכן השערה שלנו שמנשה לא רק בנה כותל מזרחי מתפר עד שער משולש אלא הגביה את הר הבית בדרום מאורוות שלמה ומערבה לגובה זה של 735.72 מ'.

לפי דעתנו על זה מדבר הפסוק "וסבב לעפל ויגביהה מאד" בדה"ב ל"ג י"ד. וגם על מלך יותם כתוב "ובחומת העפל בנה לרב". לפי השערותנו יותם בנה מה שהרס יהואש משער הפינה ודרומה עד תפר. (הערה 7: מרחק ממרכז שער הפינה עד התפר 121.26 מ'. לעומת זאת מנשה בנה מתפר עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית 32.26 מ' ומשם עד שער משולש. מרחק מפינה דרום-מזרחית עד גבול מערבי של פתח מזרחי של שער משולש 88.72. ביחד 121.01 מ' ועד גבול מערבי של פרוזדור עוד 0.27 מ', ביחד 121.28. שוויון אחר: מרחק מפינה דרום-מזרחית חיצונית של הר הבית המקודש (נקודה 4) עד התפר ומשם בזווית 90 מעלות לכותל מזרחי של פרוזדור מזרחי של שער משולש כ- 133.83 מ'. זה בניין של יותם בעופל. וכנגד זה בנין של מנשה מתפר עד הפינה ומשם עד קצה מערבי של פתח מערבי של שער משולש 133.60 מ').

קרן עופל מוזכרת בירושלמי (תענית פרק ג' הל' ט') "שאלו את ר"א מאימתי מתפללין על הגשמים שילכו להם אמר להן כדי שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו בנחל קדרון" וכן בבבלי (כ"ב ע"ב) ושם היא נקראת קרן אפל. וכתוב עליה שם: "אמר רבה בר בר חנה: לדידי חזיא לי (ראיתי) קרן אפל, דקם ההוא טייעא (ערבי) כי רכיב גמלא ונקיט רומחא בידיה מיתחזי איניבא (נראה כמו תולעת). אין ספק שמדובר שם על פינה דרום-מזרחית של הר הבית אשר מתנשאת היום על תחתית נחל קדרון הסמוך כ- 75 מ'. (הערה: בזמן הבית הנחל היה יותר עמוק ומאז הוא התמלאה בסחף. ואם מוסיפים גובה סטיו מלכותי 100 רגל אז הפרש גובה יכול להגיע ל- 120 מ'). חומת העופל מוזכרת גם בספר נחמיה ג' כ"ז. וראה מה שכתבתי על כך במאמר על [חומות נחמיה](#) בפרק 3.5 [ומפת Bliss](#). לפי דברינו שם תחום של עופל נמשך כאלף אמה מקטע מזרחי של גבול דרומי של הר הבית המקודש ודרומה. ובכלל זה תוספת עד קטע מזרחי של גבול דרומי של הר הבית המורחב. בניה של יותם ומנשה מתייחסת להר הבית ורק לתחום זה שייך התיאור "ויגביהה מאד". אבל מן הסתם מנשה גם חיבר את החומה המזרחית של ירושלים אל פינה דרום-מזרחית של הר הבית המורחב.

2. גבהים בהר הבית

נתחיל עם מפלס ההיכל וקדש הקדשים. הדבר נידון בפרק 17 של [מאמר המשך](#). שם קבענו אותו בתור 745 מ' מעל פני הים בגבהים של מודדי שומרון. בגבהים של וורן בכותל מערבי זהו 24 ס"מ פחות או 744.76 מ'. כעת אנו מעלים את הגובה ב- 14.5 ס"מ ל- 744.905 מ'. סיבה לשינוי היא מדידת גובה רחבה עליונה מצד מערבי של כיפת הסלע, הערכת גובה אבן השתיה בעזרת צילום וידאו וקשירת גובה רצפת ההיכל למפלס מפתן שער וורן.

נפרט את הדבר. ריצפה קדש הקדשים היתה ריצפת עץ מצופה זהב בעובי לא ידוע (מ"א ו' ל') אשר היתה מונחת על סלע השתיה. אילו ידענו במדויק שיא גובה הסלע, עדיין היתה נשארת השאלה לגבי עובי הרצפה. מאידך, אבן השתיה היתה בולטת שלש אצבעות או 6 ס"מ מעל הרצפה. זיהינו אותה

עם אבן המקודשת למוסלמים אשר מונחת [בארגז אבן](#) בפינה דרום-מערבית של הר הבית. לפי דלמן אורך האבן 46 ס"מ ורוחב 28 ס"מ, אך גובה שלה לא התפרש. (הערה 8: יתכן שלמידות אלה יש משמעות. אם נכפיל אותם ב- 1000 נקבל אורך כותל מזרחי 465 מ' ורוחב כותל דרומי 280 מ'. בליטת 6 ס"מ כנגד גובה אולם 120 אמות בדה"ב ג' ד'. ואולי הדבר רמוז בדניאל ב' ל"ה "ואבנא די מחת לצלמא חות לטור רב ומלאת כל ארעא").

גובה הארגז לפי דלמן 52 ס"מ ורוחב 90 ס"מ (מידות אלו תואמות באופן יחסי ותואמות את רוחב השטיח אשר רואים אותו בתמונה אחרת). לפי התמונה, מתחתית הארגז עד תחתית הפתח 42 ס"מ. בתמונה מקרוב רואים את [אבן השתיה](#) בתוך הארגז. האבן מונחת אורכה דרום-צפון והיא מוגבלת ע"י מחיצות פנימיות בתוך ארגז יותר גדול. מסופר שיש לה שתי בליטות, דרומית וצפונית, וביניהם שקע אשר מוסלמים מדיימנים בתור טביעת רגל. ברור שבליטה דרומית נמצאת מתחת לפתח. לכן גובה האבן קצת נמוך מ- 42 ס"מ. נניח שגובה האבן 40 ס"מ או קצת פחות.

לפי סברה שלנו אבן זאת היתה מונחת בתוך [שקע](#) בצורת טרפז במרכז קדש הקדשים (לפי חשבוננו). שקע זה כ- 15-17 ס"מ נמוך משיא גובה הסלע. אם נניח שעובי הריצפה היה 17 ס"מ ו- 17 ס"מ נוספים של גובה האבן היה מונח בתוך השקע, אז האבן היתה בולטת 6 ס"מ מעל הרצפה. למספרים 17 ו- 34 ס"מ יש משמעות. בית המקדש נבנה לפי אמת הארץ של 51 ס"מ, 17 ס"מ זהו שני טפחים הארץ ו- 34 ס"מ זאת רגל הארץ.

כתוב בפרקי דרבי אליעזר ל"ה "לקח יעקב שתיים עשרה אבנים מאבני המזבח שנעקד עליו יצחק אביו ושם אותם מראשותיו להודיעו שעתידין לעמוד ממנו שנים עשר שבטים ונעשו כלן אבן אחת להודיעו שכלן עתידים להיות גוי אחד בארץ וכו'". ובהמשך כתוב "מה עשה הקב"ה [נטל רגל ימינו](#) וטבע את האבן עד עמקי תהומות ועשה אותה סניף לארץ כאדם שהוא נותן סניף לכיפה. לפיכך נקראת אבן שתיה ששם טבור הארץ ומשם נפתחה הארץ ועליה היכל ה' עומד וכו'". אולי משום כך שיעור רגל הארץ של גובה האבן משוקע מתחת לרצפה.

על כן הכרענו שעובי הרצפה היה 17 ס"מ מעל שיא גובה הסלע. מאידך לפי תמונות וידאו אופקיות נראה ששיא גובה (אשר מתקיים בצד צפון-מערבי של משטח עליון) שווה לגובה מעקה העץ. לפי מדידות ועדויות גובה המעקה 160 ס"מ מעל ריצפה של רוטונדה. מאידך, על סמך תמונות ישנות נראה שריצפה זאת מתרוממת 15 ס"מ מעל ריצפה של מתומן. אבל איך נמדוד את גובה ריצפת המתומן? בשנת תשס"א מודדי שומרון מדדו בשבילי מהר הזיתים את מפתן הפתח המזרחי של המתומן. כך הגענו לגובה ריצפת ק"ק 744.76 שכתבנו לעיל. לאחרונה בעזרת מפות צילום אוויר התברר שגובה הרחבה בצד מערבי של המתומן עודף בכ- 10 ס"מ על זה שבמזרח. כנראה ריצפת המתומן לא לגמרי מפולסת. מאחר ושיא גובה הסלע נמצא בצד מערבי אז עדיף להסתמך על גובה הרצפה בצד מערבי. לפי [מפת צילום אוויר](#) אשר גבהים בה תואמים את אלו של וורן, גובה הרחבה ליד פתח מערבי 742.82 מ'. משם ישנה עליה של 15 ס"מ [למבוא השער המערבי](#) ועוד מפתן הדלת 14 ס"מ. אבל כפי שהתברר מצילומים אחרים, מפתן זה לא מוסיף לגובה הרצפה בפנים. לכן גובה סופי של ריצפת ק"ק הוא $744.89=742.82+0.15+0.15+1.60+0.17$

אומנם בחישוב זה יש כמה ספקות אבל הוא הוביל אותנו לשני סימנים חיצוניים. סימן חיצוני אחד הוא גובה משקוף שער הכפול ושני הוא מפלס שורת אבנים ענקיות בכותל מערבי. על סימן ראשון

כבר כתבנו במאמר המשך בעמ' 24 ועמ' 64. דהיינו, שתחתית משקוף שער הכפול נמצאת במפלס מפתן שער שושן, 22 אמות מתחת לרצפת ק"ק. הדבר לפי דעתנו רמוז בפסוק "טבעו בארץ שעריה" (איכה ב' ט'). אבל בינתיים עלה אצלנו בכ- 10 סנט' מפלס ק"ק. ואיך יתכן שסימן המשקוף נשאר תקף?

התשובה היא שבעבר הערכנו ע"י תמונות את גובה משקוף מעל תחתית שורה כפולה בתור 720 ס"מ. וכעת על סמך נתוני GIS נראה שהגובה הוא 728 ס"מ. (הערה 9: 728 ס"מ שוה 13 אמות של 56 ס"מ שהיא אמת שבעה טפחים של תורה של 8 ס"מ. באמה זאת נמדדה אבן צפונית ענקית אשר סמוכה לשער וורן. ראה מה שכתבנו במאמר המשך בעמ' 28). ועוד יש לציין שמשקוף המזרחי של שער הכפול סדוק באמצע. קצוות שלו מונחים על עמודים שהציבו כנראה מוסלמים אבל אמצע המשקוף ירד כ- 7 ס"מ. גובה האמיתי של המשקוף השתמר בשורת אבנים ממזרח לו כפי שצוין בתמונה. לפי מדידת מודדי שומרון בניסן תשס"א, גובה תחתית שורה כפולה מיד מדרום לשער הכפול 726.40 (הותאם לגבהים של וורן). אם נוסיף לכך 728 ס"מ ועוד 22 אמות של 51 ס"מ נקבל 744.90 מ'.

סימן שני התאמת רק אחרי שהעלנו את מפלס ק"ק. נזכיר שארבע אבנים ענקיות מהוות יסוד לחישוב שלנו של מרכז ק"ק. כתבנו על כך במאמר המשך בעמ' 28. כעת התברר שתחתית שורה זאת אשר זהה למפלס מפתן שער וורן, נמצאת בדיוק 20 אמות הארץ מתחת למפלס מחושב של הר הבית או 35.5 אמות מתחת למפלס ק"ק. נסביר את הדבר. יוסף בן מתתיהו במלחמות ה' ה' ב' כותב (תרגום שמחוני) "כי המקדש השני נקרא בשם קדש ובארבע עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון וכו'. ובין ראש ארבע-עשרה המעלות ובין החומה (של עזרה) נמצא רווח עשר אמות כלו מישור. ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים (של העזרה)". על כן, מפלס הר הבית היה 19 מעלות נמוך ממפלס העזרה. וכתוב במסכת מידות (ב' ג') "כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה ושליחה חצי אמה". על כן הפרש גובה בין הר הבית לעזרה 9.5 אמות. ובין עזרה לאולם היו שתיים ועשרה מעלות (מידות ג' ו'). על כן הפרש גובה בין ק"ק להר הבית 15.5 אמות. כעת נשתמש ברמז "טבעו בארץ שעריה". כתוב במסכת מידות (ב' ג') "כל הפתחים והשערים שהיו שם גובהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות". שער וורן שהוא שער פרבר צפוני (הדרומי הוא שער ברקלי) הוא שער תת קרקעי. גובהו ודאי פחות מעשרים אמה כי יש מעליו גג קשתי ותוספת ריצוף. אבל אילו היה עשרים אמה והיה בדיוק מתחת להר הבית אז מפתן שלו היה 20 אמה מתחת למפלס הר הבית או 35.5 אמה מתחת לק"ק. לפי מדידות של חברת "מימד" במנהרות הכותל בשנת 2006, גובה תחתית שורה ענקית מדרום לשער וורן הוא 726.80 מ' מעל פני הים. (הערה 10: גבהים שלהם הותאמו לגבהים של וורן בתחתית קשת וילסון. מדרום לשער וורן יש אצלם נקודת פוליוגון פ-6 בגובה 726.51. לפי מדידה שלי בשטח, נקודה זאת נמצאת 29 ס"מ מתחת לתחתית שורה ענקית). אם נוסיף 35.5 אמות הארץ של 51 ס"מ לגובה זה, נקבל 744.905 מ'. מספר זה תואם עד כדי 1.5 ס"מ את הערכה 744.89 לעיל.

אחרי שקבענו את גובה ק"ק, נקבל את יתר הגבהים. עזרה 6 אמות מתחתיה 741.845, עזרת ישראל 2.5 מתחת לעזרה 740.57, עזרת נשים 7.5 אמות מתחתיה או 736.745, מפתן שער שושן 22 אמות מתחת לק"ק 733.685, הר הבית במערב ובדרום 15.5 אמות מתח לק"ק 737.00.

גובה אחרון תואם את גובה קשת וילסון. כיצד? לפי מאמר של לילי גרשוני (חדשות ארכיאולוגיות צ"ז עמ' 66-67) גובה קדקוד חיזוני של קשת וילסון 736.36 מ'. גובה זה תואם את הגבהים של וורן. אכן לפי וורן תחילת הקשת במפלס 728.93. רדיוס הקשת הוא חצי רוחבה 12.75. לפי גרשוני עובי הקשת באזור הקדקוד 1.04. סכום $728.93 + 12.75/2 + 1.04 = 735.345$. שיא גובה

הקשת נמצא 64 ס"מ מתחת למפלס הר הבית של 737 מ'. על גבי קשת וילסון עברה אמת המים התחתונה. עומק האמה כאמה ויש להוסיף על זה עובי טיח בתחתיתה ועובי ריצוף על גבה. לכן הפרש גובה 64 ס"מ הוא מינימלי אשר יכול להספיק. (הערה 11: לפי מדידה שלי ע"י מד טווח לייזר שיא גובה הקשת בדרום הוא 6.23 מ' מעל תחתית הקשת ובצפון 6.30 מ'. רוחב הקשת בדרום 12.72 מ' ובצפון 12.83. לכן הקשת לא ממש חצי עיגול. סכום בצפון: $1.04 + 6.30 + 728.93 = 736.27$, 9 ס"מ פחות ממספר אצל גרשוני).

אחרי שלמדנו על גובה קשת וילסון אשר קיימת לפנינו, אפשר גם להבין מה היה גובה קשת רובינסון אשר נהרסה בחורבן הבית. תחילת קשת זאת נראית גם היום. לפי וורן גובה שלה 727.86 מ'. אומנה מערבית של הקשת מרוחקת 12.65 מ' מכותל מערבי (מדידה עצמית). אם קשת היתה חצי עגולה אז רדיוס שלה $12.65/2$ וגובה קדקוד 734.19. אם נניח שעובי הקשת היה שתי אמות הארץ של 51 ס"מ בערך כמו של קשת וילסון ועוד אמה ריצוף אז מדרך הקשת היה במפלס 735.72. בכותל דרומי כנגד פרוזדורים של אורוות שלמה ישנם חלונות. רואים בתמונות מבפנים שחלון של פרוזדור חמישי ממזרח תואם ממש את גובה הפרוזדור. לפי גבהים של וורן גובה החלון 734.49 מ' (הערה 12: GIS נותן 11 ס"מ יותר). לפי [שרטוט בלוח 25](#) של וורן גובה פרוזדור מערבי של שער משולש 2.24 מ' מעל גובה הפתח בחוץ. לפי GIS גובה הפתח 732.19, לכן לפי וורן הגובה 732.08 וגובה הפרוזדור 734.32 מ'.

גובה פרוזדורים של שער הכפול לפי [שרטוט של Vogue](#) 735.00 מ'. (הערה 13: אנחנו נדון בפרק 6 בבליטות כיפות מבוא שער הכפול). גובה משוער של מדרך קשת רובינסון 735.72 משאיר מקום לעובי גג הפרוזדור. נציין שמפלס 735.72 נמצא בדיוק 18 אמות של 51 ס"מ מתחת למפלס ההיכל 744.905 מ' (פרט לחצי סנטימטר) או 2.5 אמות מתחת למפלס הר הבית העיקרי. זהו הפרש גובה בין עזרת ישראל ועזרת כהנים וכן הפרש גובה של חמש מעלות בין חיל דרומי לעזרה (מלחמות ה' ה' ב'). בקדמוניות היהודים ט"ו י"א ה' כתוב שמתחום הראשון (הוא תחום הסטיו המלכותי) היו נגשים לתחום שני אשר היה מוקף בסורג "במדרגות מספר". לא כתוב מהו המספר, אבל יש הגיון לדמות אותו למספר אחר של מדרגות- מחיל לעזרה.

גובה זה גם תואם את גובה סטיו מלכותי. בקדמונית (שם) כתוב שגובה סטיו מרכזי היה מאה רגל. אם נניח שהכוונה לרגל של תורה שהוא $2/3$ של אמת התורה של 48 ס"מ, אז גובה הסטיו 32 מ'. אם נוסיף אותו למפלס 735.72 לעיל, נקבל 767.72. מאידך גובה היכל כולל עובי הגג היה 45 אמות הארץ או 22.95 מ'. אם נוסיף אותו למפלס ריצפת ההיכל 744.905, נקבל 767.855, 13.5 ס"מ יותר. יש הגיון בכך ששום מבנה בהר הבית לא התנשא מעל גובה ההיכל.

כעת נדון ב

3. גובה שורת היסוד

זאת שורה של ארבע אבנים ענקיות באורך כולל של 32.64 מ' משער וורן ודרומה. כבר הזכרנו שתחתית השורה נמצאת במפלס 726.80 וגובה השורה 320 ס"מ כנגד שלש שורות דרומה משם. אלו

הן שורות D, C, B לפי מספור של וורן (מלמטה למעלה). מפלס 726.80 ממשיך דרומה עד פינה דרום-מערבית של הר הבית ללא שינוי. שלש שורות אלו ממשיכות גם כ- 22.5 מ' מפינה דרום-מערבית ומזרחה. שם נפסקות האבנים עם סיתות שולים "הרודיאני" וכל הכותל הדרומי מזרחה משם וכן למעלה משורה B החל מפינה דרום-מערבית בנוי אבנים חלקות ללא סיתות שולים. בנקודה זאת כ- 22.5 מ' מפינה דרום-מערבית ישנו כעין תפר. תחתית שורה C יורדת שם בכ-20 ס"מ, של D בכ-30 ס"מ ושל E בכ-20 ס"מ. בהמשך מזרחה ישנה ירידה הדרגתית של כל השורות. לקראת מבנה אשר חוסם את שער הכפול, שורה D ירדה כ-40 ס"מ לעומת גובה שלה בפינה דרום-מערבית לגובה 726.40 מ'. זהו מפלס שורה כפולה אשר גובלת בשער הכפול ממזרחו.

על גבי צילום של GIS של [כותל דרומי צד מערבי](#) סימנו את מהלך השורות. שורות A ו-1 בנויות מאבנים חלקות מן הפינה הדרום-מערבית (פרט לפינה עצמה) עד שער הכפול וכ-8 מ' מזרחה ממנו. גובה אבנים אלו כמטר. שורות מעליהם 3,4 וחצי 5 בנויות מאבנים בגובה חצי שורה רגילה. ברור שכל בניה זאת היא אחרי החורבן. השערה שלי שזאת בניה של הדריאנוס –הכנה לבנית מקדש לע"ז אשר תכנן לבנות שם. אולי במקום אל אקצה של היום. וכן בנית קשתות מעל שער הכפול ושלט עם שמו שם. ונראה שמפלסי שורות הוכתבו ע"י שורות קדומות שהיו שם. מן הסתם, אחרי חורבן רומאים הפילו רק אבנים חיצוניות של הכתלים והשאירו אבנים פנימיות כדי לא לגרום למפולת של כל המילוי שנתמך ע"י כתלים אלו. אבנים פנימיות אלו שמרו על מפלסי שורות. אכן, במקום תפר רואים אבנים גדולות גסות בשורות A, B, C. אבנים אלו כנראה נשארו מלפני החורבן כי מתחת לאבן בשורה C השתמרה אבן מקורית עם סיתות שולים. אולי אבנים גסות אלו נמשכות לעומק הכותל והן נועדו להחזיק את מקום התפר. נלמד מכאן שתפר זה היה קיים לפני החורבן והוא נועד להתאים מפלס תחתית שורה D לתחתית שורה כפולה ליד שער הכפול. גם שורות עליונות יורדות אבל בקו ישר. מתברר שגבול תחתון של שורה 4 יורד כחצי מטר ומתחבר לתחתית משקוף שער הכפול ואילו חצי שורה 5 מתחברת לגבול עליון של אותו משקוף. מאחר ולפי חשבוננו תחתית משקוף שער הכפול נמצאת 22 אמות של 51 ס"מ מתחת למפלס ההיכל אז תחתית שורה 4 בפינה דרום-מערבית נמצאת 21 אמות מתחת למפלס ההיכל. (הערה 14: הגבהים חושבו על סמך גבהים של נדבכים ב- Survey of Western Palestine, עמ' 120 ועל סמך גובה [נקודה 30](#) בפינה אשר נמדד ע"י מודדי שומרון בתשס"א).

בכותל המערבי מקשת וילסון עד שער ברקלי השתמרו 7 שורות מקוריות: C, B, A, 1, 2, 3, 4 ומעליהם עוד ארבע שורות ללא סיתות שוליים. התברר שגבול תחתון של שורה 4 שם נמצא באותו מפלס 734.19 כמו בפינה דרום-מערבית, בדיוק 21 אמות מתחת לרצפת ההיכל וגבול עליון של אותה שורה נמצא שתי אמות למעלה יותר, 19 אמות מתחת לרצפת ההיכל.

נעבור כעת ל**[כותל דרומי צד מזרחי](#)**. סימנו באדום את השורה הכפולה. תחתית שורה זאת יורדת ממפלס 726.40 ממזרח לשער הכפול עד 726.13 ממערב לשער משולש. כבר כתבנו ב**[מאמר המשך](#)** בעמ' 24 שאורך שורה זאת מגבול מזרחי של פתח שער הכפול עד **[מזוזה מערבית של שער משולש](#)** הוא 65.28 מ'- כפול מאורך שורה ענקית בכותל מערבי. יש כאן ירידה של 27 ס"מ תוך כ-65 מ'. ממזרח לשער המשולש ישנה רק אבן אחת כפולה ובפינה דרום-מזרחית שוב מופיע קטע של אבנים כפולות באורך כולל כ-22.40 מ' עד הפינה. אבן פינה נמשכת לאורך כותל מזרחי 6.25 מ' ואחריה עוד אבן כפולה באורך כ-1.30. בזה נגמרות אבנים כפולות. כל אבנים אלו כהות בשונה מאבני שורה כפולה בין שער כפול לשער משולש שהם בהירות. הדבר מעיד על כך שהם לא נחצבו באותו מקום. יש גם הבדל בצורת סיתות שוליים. שוליים עליונות של כל השורות **[מפינה דרום-מזרחית](#)** עד **[שער משולש](#)**

רחבות. הרוחב הוא מ- 18 עד 12 ס"מ ובשורה כפולה 18 ס"מ במזרח ו- 14 ס"מ באבן יחידה מערב. לעומת זאת, בין שער הכפול לשער המשולש (השתמרו שם שוליים עליונות רק בשלש אבנים) הרוחב 9 ס"מ בלבד.

בפינה דרום-מזרחית סימנו גובה 717.36 של [נקודה 1](#) אשר נמדד ע"י מודדי שומרון (אחרי הורדה של 24 ס"מ כמו בכל מקום כדי להתאים לגבהים של וורן) והוספנו לו גובה שבע שורות 7.88 מ' עד תחתית שורה הכפולה ועוד 1.85 גובה שורה כפולה שם לפי SWP לעיל. כך קבלנו גובה תחתית שורה כפולה 725.24 מ' ועליון שלה 727.09.

הדבר המפליא הוא ששורה כפולה זאת יורדת 89 ס"מ מגבול מזרחי של שער משולש עד הפינה תוך כ-83 מ'. אפשר לחשוב שירידה זאת נגרמה ע"י שקיעת סלע האם עם הזמן. אבל מתוך גבהים של GIS מתברר שתחתית של שורה שביעית מתחת לשורה הכפולה, אופקיות לגמרי והגדלת השיפוע מתחלק בין שבע שורות. מכאן ששיפוע הנ"ל הוא מכוון.

נעבור לתמונה של [כותל מזרחי צד דרומי](#). נשים לב לכך שקו צהוב בתחתית שורה כפולה במפלס 725.24 ממשיך ללא שינוי גובה צפונה, עובר את התפר וממשיך בתור תחתית של שורת אבנים גדולות כל זמן שנתן לראות אותם. ברור שכותל מזרחי צפונה מתפר נבנה לפני המשך של הכותל מתפר דרומה. מכאן מוכח שתחתית שורה כפולה במפלס 725.24 נקבעה ע"י תחתית שורה תואמת מצפון לתפר. גבול עליון של שורה כפולה בפינה 727.09 (הערה 15: אנו סומכים על נתון ב-SWP שם כתוב שגובה של שורה כפולה בפינה 6 רגל ו- 1 אינץ'). אבל בלוח 19 כתוב שגובה השורה 6 רגל, ואז גבול עליון 727.07 מ'). בעצם שורה הכפולה ממשיכה 7.40 מ' צפונה מפינה ושם היא מוחלפת בשתי שורות. במרחק של כ- 9.5 מ' מן הפינה גובה שתי שורות אלו עולה בכ- 15 ס"מ למפלס 727.24 מ'. סימנו אותו בקו אדום. קו זה נפסק בהגיעו למקום חיבור הקשת לכותל מזרחי. את מדרך הקשת זהינו עם המשך גבול עליון של שורה כפולה במפלס 727.09. השתמרה שם אבן הצמודה לתפר מדרום בגובה של שורה כפולה. לפי דעתנו קשת זאת נהרסה בכבוש בבלי ומקום חיבור שלה לכותל מזרחי ופתח מעליו נסתמו ע"י זרובבל.

כאן אנו מגיעים לנקודה חשובה מאד. המשך קו צהוב של 727.09 מ' פוגע בתחתית [שער קלרמונט \(Clermont-Ganneau\)](#) ובתחתית [החריץ](#) אשר לדעתנו שימש בתור פתח יציאת מים [בפינה דרום-מזרחית](#) של הר הבית המקודש. (הערה 16: גבול עליון של החריץ שווה לתחתית שתי אבנים קדומות בפינה חיצונית של הר הבית המקודש. יש אצלנו שם [נקודת מדידה 4](#). גובה שלה 728.06 מ'). החריץ ממשיך עד תחתית שורה מתחת לשתי אבנים אלו. גובה שורה כנראה כמטר. לכן תחתית החריץ נמצאת במפלס כ- 727.06 מ'. ברור שמים יצאו מתחתית החריץ וזה היה מפלס הר הבית שם). אנו נכוון את מפלס הר הבית שם ל-727.055 מ', בדיוק 35 אמות מתחת לרצפת ההיכל 744.905.

מתעוררת כאן השאלה: מדוע מפלס הר הבית בפינה דרום-מזרחית היה 13 אמות מתחת למפתן שער שושן אשר היה 22 אמות מתחת לרצפת ההיכל? ראה מה שכתבנו במאמר על [חומות נחמיה](#) בסוף פרק 3.5 ותחילת פרק 3.6. לפי דברינו, יהואש מלך ישראל פרץ 160 מ' שהם 400 אמות של 5 טפחים (באמת התורה של 48 ס"מ) משער חולדה מזרחי (הוא שער אפרים וגם נקרא שער מפקד) עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש ומשם צפונה עד שער הפינה (ראה שרטוט ממוחשב של [דרום הר הבית](#)). השער האחרון היה לפי חשבוננו 80 מ' דרומה משער שושן. יותם מלך יהודה שיקם את החומה

המזרחית משער הפינה ודרומה והמשיך אותה עד התפר המפורסם ושם פנה מערבה (צבע ירוק בשרטוט) והתחבר לחומה מזרחית של שער המשולש (צבע תכלת בשרטוט). אבל קטע חומה דרומית של הר הבית המקודש משער חולדה מזרחי עד הפינה הדרום-מזרחית מקורית מעולם לא נבנה. ההרס של יהואש גרם לגלישה החוצה של מילוי האדמה אשר הוחזק ע"י הכתלים. כך ירד מפלס הר הבית בפינה דרום-מזרחית מקורית לעומת מפלס שלו ליד שער הפינה וליד שער חולדה המזרחי. כעת מובן מדוע בנחמיה ג' ל"א-ל"ב שער הפנה נקרא "עלית הפנה" - משום שהיתה עליה של 13 אמות מפינה דרום-מזרחית של הר הבית עד שער הפינה.

אחרי דברים אלו מתבאר מדוע מפלס מקורי של אורות שלמה היה 727.09 מ' (או אולי 727.06) כמו גבול עליון של שורה כפולה ולא 725.24 מ' כמו גבול תחתון שלה. יותם פילס את הר הבית בתוספת שהוא בנה בגובה אחיד של פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש. מנשה המשיך את הפילוס דרומה בתוספת שהוא בנה.

כעת נבין מהו פשר של מפלסים שונים ושיפועים של שורת היסוד. את שורת היסוד מדרום לשער וורן ושורה הכפולה בין שער הכפול לשער משולש בנה שלמה. את תחתית שורת היסוד מדרום לשער וורן הוא קבע בגובה 726.80 מ', 20 אמות מתחת למפלס הר הבית או 35.5 אמות מתחת לרצפת ההיכל. הוא בנה את כותל מערבי עד שער ברקלי כולל שער ברקלי ושמר על מפלס תחתית שורה זאת 726.80. את תחתית שורה הכפולה ליד שער הכפול הוא קבע במפלס 726.40 מ' כדי שמשקוף השער בגובה 13 אמות של שבעה טפחים של תורה (של 56 ס"מ) – סה"כ 728 ס"מ, ימצא 22 אמות מתחת לרצפת ההיכל - כמו מפתן שער שושן. והיתה גם סיבה פרקטית לקביעת מפלס זה. מתחת ל**מפתן שער הכפול** רואים בליטת סלע טבעי בגובה 726.18, כ- 5 ס"מ מעל מפלס הריצוף ממזרח לשער. סלע זה שימש בתור מדרך כניסה לפני עליית מדרגה של 22 ס"מ למפתן השער.

כתבנו שתחתית השורה הכפולה מתחת לשער המשולש נמצאת בגובה 726.13 מ'. מה הסיבה לירידה של 27 ס"מ? גם מתחת ל**מפתן שער המשולש** המערבי (תחתית שורה כפולה) רואים סלע כ- 47 ס"מ מתחתיו (התמונה **ממאמר של רייך וברוך**). יתכן שהסלע אף יותר גבוה קצת מערבה משם, מתחת למזוזה מערבית של השער. יתכן שמפלס השורה הונמך כדי שהמזוזה תשען על הסלע וכדי שסלע ישמש בסיס למפתן. (הערה 17: לדעתנו שלמה לא בנה את השער המשולש, רק קבע מזוזה מערבית והשאיר מקום פרוץ לשער עתידי ברוחב כ- 1620 ס"מ בין המזוזה לכותל מזרחי של העיר. אנו נדון על כך בהמשך).

כעבור כ- 300 שנה אחרי מעשה של שלמה, מנשה התחבר אל קצה מזרחי של השורה הכפולה. מצד שני, במקום התפר בכותל מזרחי, הוא היה צריך לשמור על מפלס קרקע 727.06 שקבע יותם ומפלס שורה קיימת שם כ- 725.24 מ'. כתוצאה מאילוצים אלו נוצרה שורה כפולה אשר תחתית שלה מתפר עד פינה דרום-מזרחית היתה במפלס קבוע 725.24 מ' ומשם ועד שער המשולש עלתה בהדרגה למפלס 726.13 מ'. בפועל שורה של אבנים בגובה כפול נבנתה רק סמוך לפינה דרום-מזרחית כדי לייצב אותה ולשמש יסוד למגדל אשר נבנה שם. עוד אבן אחת כפולה הוצבה בסמוך לשער משולש כדי להדגיש את מעשה החיבור לשורה קיימת. כדי ליצור שיפוע חזק של 89 ס"מ תוך 80 מ', חלקו אותו בין שבע שורות מתחת לשורה הכפולה (כך זה נראה לפי גבהים של GIS).

4. תכנית השער המשולש

כתבנו באריכות על שער זה ועל שער הכפול [במאמר המשך](#) בפרק 15.1. לאחרונה, הודות לתמונות וידאו בפנים ומדידות ע"י שטיח שרואים בתמונות, השתנו במקצת הבנות שלנו לגבי מידות השער המשולש בפנים. נתבונן בשרטוט של וורן עם תוספת מדידות שלנו. רוחב הפרוזדורים ואומנות המפרידות ביניהם הם (ממערב מזרח): 428, 124, 467, 121, 488 ס"מ. לפי ברקלי המספרים הם בהתאם: 429, 122, 465, 122, 483. רוחב השער בפנים מכותל מערבי של פרוזדור מערבי עד כותל מזרחי של פרוזדור מזרחי 1628 ס"מ לעומת 32 אמות הארץ שהם 1632 ס"מ. למספר אחרון יש חשיבות מיוחדת כי הוא מתחלק גם באמת התורה של 48 ס"מ. (הערה 18: לפי ברקלי הרוחב הוא 1621). רוחב פרוזדור מערבי ומרכזי כולל אמנה ביניהם 1019 לעומת 20 אמות הארץ שהם 1020 ס"מ (לפי ברקלי 1016). מתוך שרטוט של וורן נראה שפתח אמצעי נמצא כנגד אמצע פרוזדור אמצעי. מאחר ורוחב הפתח בחוץ 399 ס"מ ורוחב הפרוזדור 467 אז פרוזדור בולט 34 ס"מ מכאן ומכאן לעומת הפתח. בשרטוט של וורן גם מסומן שפרוזדור מזרחי בולט 11 אינץ' מזרחה מקשת אליפטית ופרוזדור מערבי נכנס 9 אינץ' מזרחה לעומת קשת אליפטית (מידות אלו תואמות מדידות שלנו ע"י שטיח). בעזרת נתונים אלו נתן להשלים את כל התמונה. בפרט, מתברר שפרוזדור מזרחי בצד מזרחי שלו בולט $28 + 30.5 = 58.5$ ס"מ מזרחה מפתח מזרחי ופרוזדור מערבי בצד מערבי שלו בולט $23 - 33 = 10$ ס"מ מערב מפתח מערבי. בכותל מערבי של פרוזדור מערבי ישנן קשתות. עומק חלל הקשתות מערבה לפי ברקלי 51 ס"מ. לכן קיר מערבי של הקשתות בולט 61 ס"מ מערבה מפתח מערבי. יתכן ששתי בליטות אלו שוות. אם מצרפים לפרוזדור מערבי את הבליטה של 51 ס"מ אז רוחב כללי של פרוזדורים ואומנות שווה 1679 ס"מ לעומת 35 אמות של 48 ס"מ שהם שווים 1680 ס"מ.

נזכיר את הנקודה המיוחדת [a](#) במזווה מערבית קדומה של השער. מרחק ממנה עד מזווה מזרחית של השער הכפול 65.28 מ' שהם 128 אמות של 51 ס"מ ו-136 אמות של 48 ס"מ, כפול מאורך שורה של ארבע אבנים ענקיות בכותל מערבי. לנקודה זאת אין קיר תואם בתוך מבנה השער.

במאמר המשך כתבנו שרוחב הקטע cd שווה 16.32 מ' ושמהק בין מרכז שער הכפול למרכז קטע cd (נקודה e) שווה 79.95 ס"מ – כמעט במדויק כמו מרחק 80 מ' בין שערי חולדה פנימיים. כעת התברר שרוחב הקטע 16.18 מ'. לכן מרחק עד נקודה e 79.88 מ'.

במאמר המשך הסברנו מדוע לשער המשולש יש שלשה פתחים. פתח מערבי היה משמש יציאת אבלים ומגודים, פתח אמצעי לכניסת ישראל ופתח מזרחי לכניסת חתנים. סברנו שפרוזדור מזרחי היה סתום בהמשך וחתנים הצטרפו אל פרוזדור אמצעי. אבל לא יתכן שכל ישראל עברו רק בפרוזדור אמצעי ברוחב 467 ס"מ. העולים לרגל הביאו אתם קרבנות והיו כאלו שהביאו פרים. ולא היה שם מקום לאנשים וגם לבקר.

ר. רייך וי. ברוך במאמר על "הובלת בעלי חיים להר הבית ההרודיאני וכו'" (בחזושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה כרך ח') זיהו לאורך כותל דרומי את סימני הקשתות של כבש אשר הגיע אל השער המשולש ממזרח. לפי דעתם כבש זה שימש להובלת בעלי חיים להר הבית. מן הסתם הכוונה לפרים ואילים כי את הכבשים ועזים הצעירים אנשים נשאו על כתפיהם. לכן סביר להניח שפרוזדור מזרחי היה פתוח עד הסוף ושימש להמשך הובלת בעלי חיים צפונה להר הבית המקודש. לעומת זאת בשער הכפול לא היה צורך בפרוזדור נוסף כי דרכו לא עברו בעלי חיים. הצעה זאת לא

סותרת את הבנתנו שדרך פתח מזרחי נכנסו חתנים. אלו באו מזרוע ולא דרך הכבש והיה ניכר מיהו חתן ומי מביא פרים ואילים. ואין בזה גם פחיתות כבוד לחתנים. להפך, מי שהביא קרבן גדול היו אנשים מכובדים. נזכיר שבכותל מזרחי של השער המשולש ישנו [פתח](#) אשר מוביל לאורוות שלמה. רוחב הפתח כ-136 ס"מ. יתכן שגם דרך פתח זה עברו פרים ובהמשך עלו להר הבית דרך פתחים בחזית צפונית של אורוות שלמה.

מה היתה צורה של השער המשולש לפני החורבן? נתבונן שוב ב[שרטוט של וורן](#). אורך אומנות הרחבות מזרוע לצפון 4'8" או 142 ס"מ. מעליהן ישנן קשתות חצי עגולות אשר נראות גם בחוץ. אחר כך אומנות נעשות צרות יותר ומעליהן קשתות חצי אליפטיות. אורך קשתות אלו מזרוע לצפון 8 רגל או 244 ס"מ. רוחב קשת אליפטית מרכזית שווה 467 ס"מ והוא גדול מקשת מזרחית ומקשת מערבית. בחלל של קשתות אליפטיות היו נפתחות דלתות והכניסה של אומנות נועדה לקלוט את עובי דלתות הנפתחות. רוחב הדלתות בפתח אמצעי היה כחצי רוחב קשת אליפטית 233 ס"מ. אורך קשתות 244 תואם את רוחב הדלתות עם תוספת של עובי הדלת. גובה הדלתות היה מן הסתם כגובה הכתלים הזקופים של הפרוזדורים. (הערה 19: ראה נתונים על גבי [לוח 25 של וורן](#). גובה הדלתות שווה להפרש בין גובה הכתלים 732.94 וגובה המפתח 726.13 והוא 6.81 מ'). קשתות אליפטיות מתחילות בגובה יותר נמוך. לכן קשתות אלו נבנו אחרי החורבן. גם קשתות חצי עגולות אשר עשויות באופן גס נבנו אחרי החורבן. מעל הפתחים כנראה היו משקופים ישרים כעין משקופים בשער הכפול.

5. כיוון פרוזדור שער הכפול ושער המשולש

אין לנו נתונים על כיוון מדויק של פרוזדורים אלו פרט לשרטוט במפה מנדטורית משנת 1944. לפי שרטוט זה (קני מידה 1:650) נראה שפרוזדורים אלו מכוונים אל שערי חולדה הפנימיים. ב[מאמר המשך](#) בעמ' 35 הבאנו את הקואורדינטות המחושבות של שערים אלו. מרכז שער חולדה מערבי [408.37/547.27](#) (זהו קו אורך וכן בהמשך) ומזרחי [487.00/561.94](#). לאחרונה בעזרת GIS התאפשר להעריך באופן יותר מדויק את הכיוונים. שורת עמודים ממזרח לפתח הראשי של מסגד אל אקצה מונחת ללא ספק על עובי קיר המפריד בין שני פרוזדורים של שער הכפול. ב[תכנית של אל אקצה](#) (של R.W. Hamilton, הועתק מספר ירושלים של דן בהט) סימנו באדום את הקו הישר אשר עובר דרך מרכזי העמודים של אותה שורה. המשך קו זה פוגע בחזית של אל אקצה כ- 67 ס"מ מערבה מפינה מזרחית של עמוד (פיקסל בתמונה שווה כ- 4 ס"מ, לכן דיוק המדידה לא יותר מזה). פינה מזרחית של העמוד נמדדה ב-GIS, ונקודה על קו אדום חושבה בהתאם. גם ללא תכנית רואים בתמונות שגבול מזרחי של העמוד חופף את גבול מזרחי של המשך קיר המפריד בין הפרוזדורים. עובי הקיר (נמדד מתמונות בפנים ע"י שטיח) כ- 123 ס"מ. לכן קו אמצעי של עובי הקיר אכן פוגע בנקודה שסימנו על גבי העמוד. קואורדינטות מחושבות שלה [408.87/543.88](#).

בחוץ רואים את הקצה המזרחי של [פתח שער הכפול](#). קואורדינטות שלו כפי שנמדדו על ידינו [429.66/465.26](#) וכן התוצאה ב-GIS. לפי [תוכנית שער הכפול](#) אשר הוסברה ב[מאמר המשך](#) בעמ' 24 מרכז השער נמצא 6.045 מ' יותר מערבה בנצ. [423.71/464.21](#). קו המחבר מרכז זה עם מרכז שער חולדה פנימי מכוון [10.464](#) מעלות מערבה מן הצפון. נקודה [408.87/543.88](#) שסימנו לעיל נמצאת 12 ס"מ מערבה מקו זה. בגבולות דיוק המדידות זאת זהות. המשך הקו עובר 48 ס"מ מערבה ממרכז מחושב של קדש הקדשים [379.573/705.859](#). יתכן שסטייה זאת מכוונת. ב[מאמר ראשון](#) על גבולות הר הבית בפרק 9.1 הסברנו שאבן השתיה היתה מונחת בגומא בסלע, מערבה ממרכז ק"ק ואילו

צד מזרחי של הארון עבר דרך מרכז ק"ק. רוחב הארון אמה וחצי באמת התורה של 48 ס"מ. אם האבן היתה באמצע רוחב הארון אז מרכז שלה היה 36 ס"מ מערבה ממרכז ק"ק. לפי דלמן רוחב האבן 28 ס"מ. יתכן שמרכז האבן היה בדיוק אמה של 48 ס"מ מערבה ממרכז ק"ק וצד מזרחי שלה היה 14 ס"מ מזרחה יותר, דהיינו 34 ס"מ מערבה ממרכז ק"ק. מרכז הכובד של הארון היה מונח על קצה מזרחי של האבן. והיה מופת בכך שארון לא היה נופל. מקום החדש של אבן השתיה גם תואם יותר טוב את מימדים של הגומא.

לכן השערה שלנו היא שהמשך קו אמצעי של שער הכפול קיים שני תנאים: א) הוא עבר דרך מרכז שער חולדה פנימי; ב) הוא עבר דרך מרכז אבן השתיה.

לשער המשולש עד לעת אחרונה לא היתה יציאה בצפון. בשנת 1996 ואקף מוסלמי הכשיר את אורוות שלמה לתפילה ופתח פתח צפוני של פרוזדור מערבי של השער ובנה שם גרם מדרגות. גרם מדרגות זה ומעקה אבן אשר סביבו נראים סימטריים ביחס לפרוזדור. (הערה 20: גרם מדרגות צר במקצת מן הפרוזדור בפנים). לפי נתונים של GIS קואורדינטות אמצע מבנה האבן המגביל את גרם מדרגות בדרום הם 484.29/547.31. קצה מערבי של שער משולש (נקודה 32) 494.40/476.70 (מדידת מודדי שומרון). על פי [תכנית שער המשולש](#), מרכז פרוזדור מערבי נמצא 204 ס"מ יותר מזרחה 496.41/477.05. כיוון מנקודה זאת לאמצע יציאת הפרוזדור הנ"ל 9.74 מעלות מערבה מן הצפון. קו זה ניצב במדויק לכיוון שורה כפולה בין השער המשולש לפינה דרום-מזרחית של הר הבית.

מרכז פתח אמצעי של השער לפי מדידות שלנו 502.035/478.035. כיוון משם לאמצע שער חולדה מזרחי פנימי 487.00/561.94 הוא 10.16 מעלות מערבה מן הצפון. הפרש בין כיון 10.16 ל-9.74 לעיל במרחק 85 מ' שבין שער היצוני לשער פנימי מתבטא ב-62 ס"מ. זהו הפרש משמעותי מכדי לייחס אותו לטעות במדידות או אי דיוק בבניה. לפי הבנתנו שער חולדה מזרחי פנימי נהרס ע"י יהואש מלך ישראל. יתכן שפרוזדורים אשר הובילו פנימה אל השער כווננו דווקא בניצב לכותל מזרחי ולא אל מרכז השער הפנימי.

6. מי בנה את השער המשולש ואת השער הכפול

הבנה המקובלת היא שבמקום השער המשולש של היום היה שער הרודיאני מפואר כעין שער הכפול וממנו השתמרה רק [מזוזה מערבית](#). לפי [תכנית שיחזור](#) של Vincent במבוא השער היו תשע כיפות לעומת ארבע כיפות במבוא שער הכפול. יש לציין שפרוזדורים של שער המשולש בנויים כמקשה אחת לאורך כ-56 מ' מצפון עד כותל הסותם את הפתחים. בפרוזדורים אלו אין שום סימן לכיפות. פרוזדורים אלו דומים לגמרי לפרוזדורים של שער הכפול מצפון למבוא השער בעל ארבע כיפות. אם סטיו מלכותי היה בנוי מכותל דרומי של הר הבית המורחב וצפונה אז בהכרח היה מעבר תת קרקעי מתחתיו אל שערי חולדה בגבול דרומי של הר הבית המקודש. לא יתכן שמעברים אלו נחרבו וקרסו ואחרי כן רומיים או ביזנטיים או מוסלמים חפרו את המפולת עד היסוד ובנו פרוזדורים חדשים בדיוק במקומם הישן. לכן פרוזדורים של שער המשולש וכן פרוזדורים של שער הכפול (פרט לתוספת מוסלמית באורך של כ-16 מ' בחלק צפוני של שער משולש וכ-22 מ' בחלק צפוני של שער הכפול) הם מתקופת בית המקדש.

אבל אז מתעוררת השאלה. מבוא של שער הכפול על עמודיו, כתליו וכיפותיו בנוי בניה ממלכתית משובחת. [בתחתית אבני כותל מזרחי](#) של מבוא השער השתמר סיתות שולים "הרודיאני". לעומת זאת אבני פרוזדורים של שער הכפול והמשולש חלקות ללא סיתות שוליים ולא אחידות לגמרי. על כן, מי שבנה את הפרוזדורים, לא בנה את המבוא. וכמובן, מבוא קדם לפרוזדורים ולא להפך. יב"מ בקדמוניות מתאר בפירוט רב איך הורדוס בנה את הסטיו המלכותי. ברור שפרוזדורים קדמו לסטיו אשר עבר מעליהם. מכאן מסקנה חד משמעית שבניית המבוא של שער הכפול קדמה להורדוס. מאחר ואבן מערבית של השורה הכפולה משמשת מזוזה מזרחית של מבוא זה אז כל השורה הכפולה משער הכפול עד שער המשולש כולל מזוזה מערבית מגולפת שלו, כל זה לא מעשה של הורדוס אלא קדם לו.

נציין דבר חשוב מאד: כיפות של שער הכפול בולטות כמטר מעל מפלס סטיו מלכותי. בפרק 2 לעיל על סמך מפלס קשת רובינסון והשוואתה עם קשת וילסון הגענו למסקנה שמדרך שלה וכן מדרך סטיו מלכותי היה 735.72 מ'. נתבונן ב- [שרטוט של Vogue](#) של השער הכפול. השרטוט בקנה מידה 1:400 ומאד מדויק (בגבולות רזולוציה של + - 4 ס"מ). התאמנו אותו לגבהים של וורן כאשר מפתן השער נמצא במפלס 726.40, גובה המשקוף 7.28 מ' וגובה זה תואם את גובה עמודים וגובה הכתלים בפנים. לפי השרטוט קדקוד פנימי של הכיפות נמצא במפלס 736.44. ריצפה של אל אקצה בדרום נמצאת במפלס 736.92 והיא כנראה צמודה לקדקוד חיצוני של הקשתות. (הערה 21: מפלס זה תואם את [תחתית החלון](#) אשר נמדד בעזרת התמונה. תחתית החלון זהה לריצפה בפנים. חלקו תחתון של החלון סתום בפנים ע"י אדן החלון אשר רואים בתמונות בפנים). שתי כיפות דרומיות נמצאות בתחום סטיו דרומי ברוחב 20 אמות ושתי כיפות צפונית נמצאות בתחום סטיו אמצעי ברוחב 30 אמה. כיפות אלו לא מונעות מעבר אבל בוודאי לא מוסיפות יופי לסטיו. נראה שאם הורדוס היה בונה את מבוא השער הכפול, הוא לא היה מגביה אותו ע"י כיפות שלא לצורך ויוצר בליטה של כמטר בתוך מעברים של סטיו מלכותי. לבוני אל אקצה לא הייתה ברירה והם התאימה את מפלס שלה בדרום לגובה הכיפות אבל את המפלס בצפון עשו כ- 60 ס"מ נמוך יותר בהתאם לגובה הר הבית לפני החורבן. המסקנה המתבקשת מכל האמור לעיל שבזמן שבנו את מבוא שער הכפול לא היו פרוזדורים והר הבית היה שפל בדרום. ממבוא השער הכפול עלה מדרון משופע אל שער חולדה מערבי אשר היה בתוך כותל דרומי של הר הבית המקודש.

[במאמר המשך](#) בפרק 15.1 הבאנו מדרש שיר השירים (פרשה ב' ד') שלפיו **שער הכהן ושער חולדה** לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה". זיהינו שם את שער הכהן עם שער ברקלי ושער חולדה עם שער הכפול. ומפרקי דרבי אליעזר (פרק י"ז) הוכחנו ששלמה בנה את שערי חולדה. אומנם הוא בנה בפועל רק מבוא של שער הכפול והשאיר פרצה ברוחב 16.2 מ' בין מזוזה מערבית של שער המשולש וכותל מזרחי שלו. דרך פרצה זאת היו נכנסים ישראל ויוצאים אבלים ומנוודים. ובצד ישראל היו נכנסים חתנים. והיו עולים במדרון עד שער חולדה המזרחי בגבול דרומי של הר הבית.

נשאלת השאלה, מדוע שלמה בנה מבוא מפואר של שער הכפול ולא בנה מבוא של שער המשולש? הרי שער המשולש חשוב יותר כי הוא משמש לכניסה של כלל ישראל לעומת שער הכפול שהוא משמש ליציאה של ישראל ורק לכניסה של אבלים ומנוודים. וי"ל ששער הכפול חשוב יותר כי הוא מכון כנגד קדש הקדשים. בסוף שער חולדה מזרחי פנימי נחרב ע"י יהואש מלך ישראל. אולי שלמה ידע על כך ברוח הקדש ולא רצה לבנות מבוא כנגדו.

יש להביא כאן ראיה נוספת לכך שבנין מבוא שער הכפול ושורה כפולה מזרחה ממנו נעשה לפני הורדוס. רב קורן בספרו "ועשו לי מקדש" בעמ' 183-184 כותב על כך שבשנת תש"ס נעשו עבודות חפירה בחדר הסמוך ממזרח לשער הכפול (המכונה חדר אליהו). בבור שנמצא מתחת לחדר נחשף חלק מן הצד הפנימי של החומה הדרומית וכן חלק מן הצד המזרחי של מבנה בית השער במקצוע בו נפגשים שניהם. התברר כי גם הצד הפנימי (הצפוני) של כותל הדרומי וגם הצד המזרחי (החיצוני) של הקיר המזרחי של בית השער מסותתים בסיתות המסגרת האופייני לבניה ההרודיאנית. מכאן מסיק רב קורן שקירות אלו לא היו קירות תמך אלא קירות גלויים משני צדיהם. אני מסכים עם מסקנה זאת. אכן מבוא בית השער והחומה הדרומית נבנו ע"י שלמה ובאותו זמן הר הבית בדרום לא היה מפולס אלא בעל מדרון טבעי. לכן אבני שורה הכפולה ושל כותל מזרחי של בית השער נראו לעיני כל. יש להעיר שריצפה בחדר אליהו נמצאת ארבע מעלות או כ- 80 ס"מ מעל ריצפה עכשווית של מבוא השער אשר נמצאת כ- 150 ס"מ מעל מפתן השער בחוץ, ביחד כ- 230 ס"מ. לכן קרוב לוודאי שסיתות בכתלים שנראה באותו הבור היה מעל מפתן השער והיה גלוי.

במאמר המשך (סוף פרק 18 עמ' 70) העלנו השערה שאת הפרוזדורים של שער הכפול ושער המשולש בנה זרובבל בזמן שהוא בנה את בית המקדש. יחד אתם הוא בנה את אורוות שלמה. אבל יש הבדל בין סגנון בניה של הפרוזדורים ובין אורוות שלמה. בניה ראשונה היא באיכות גבוהה יותר. בסוף פרק 1 בשרטוט ממוחשב הראנו שגם מדרגות אשר נשען על הקשת הפנימית באורוות שלמה, עלה למפלס עליון של הר הבית. את הקשת ואת המעלות יש לייחס למעשה של מנשה. לכן נראה כעת לייחס את בנית הפרוזדורים של שער הכפול ושל שער המשולש גם כן למנשה. מנשה כידוע מלך 55 שנה, יותר מכל מלך ישראל או יהודה, מתוכם 33 שנה אחרי שחזר בתשובה. בזמנו לא היו מלחמות. היה לו זמן ואמצעים לבנות את חומות הר הבית מן התפר עד שער המשולש וגם לבנות את הפרוזדורים. כתוב עליו (דה"ב ל"ג י"ד) "וסבב לעפל ויגביה מאד". מאחר והוא הגביה את הר הבית בדרום, אז נוצר צורך לבנות מעברים תת קרקעיים אל שערי חולדה הפנימיים.

כאן יש להזכיר את המאמר של י. ברוך ור. רייך על **חפירות ליד שער המשולש** (Atiqot 85). בין השאר הם מתארים בעמ' 46-41 מדרגות קדומות מתחת למשטח המרוצף אשר לפני השער. נתבונן בתוכנית 4 שלהם (סבבנו את התוכנית כך שכותל דרומי מכוון 10 מעלות צפונה ממזרח כפי האמת). מצד מערב רואים מקווה אשר מסובב כ- 30 מעלות בכיוון השעון. פינה צפון-מערבית של המקווה חצובה בסלע מתחת לכותל דרומי. פתח למקווה נמצא במזרחו והוא חוסם את הכניסה לפתח מערבי של השער המשולש. בשלב שני נבנו מעלות אשר מסומנות בתוכנית. מעלות אלו בצד מערבי חצובות בסלע ומצד מזרחי בנויות. מעלות אלו נשענות על קיר W621 אשר חוסם את הכניסה למקווה. לכן מקווה זה חדל לשמש בתור מקווה אחרי בנית המעלות. לפי דעת המחברים כותל דרומי ושער משולש נבנו ע"י הורדוס ומשער זה השתמרה רק מזוזה מערבית. מעלות וכלשכן מקווה קדמו להורדוס.

מציאות זאת לכאורה סותרת את הטענה שלנו ששלמה בנה את הכותל הדרומי בין שער הכפול לשער המשולש כולל את המזוזה. גם אם הוא לא בנה את אולם השער המשולש, עדיין השתמשו בפתח של 16.2 מ' ברוחב השער לכניסה ויציאה. ומדוע בנו מקווה כנגד הפתח המערבי?

התשובה היא: הפתח המערבי שימש ליציאת אבלים ומנודים בלבד. אלו היו מעטים ביותר. אבלים בדרך כלל היו טמאי מתים בתוך שבוע ראשון ולא נטהרו. לכן נזהרו שלא לגעת בטהורים. הם

יצאו במקום פתח מערבי ופנו מיד מערבה. לכן לא היה צורך במעלות מול הפתח המערבי. המעלות היו קיימות מול פתח אמצעי ופתח מזרחי. אלו לא נחפרו או לא שרדו.

מדוע המקווה מסובב כ-30 מעלות? במאמר על [חומות נחמיה](#) בפרק 3.6 תיארנו את החומה המערבית של גבעת העופל אשר התחברה לפני הרחבת מנשה לפינה מזרחית של שער המשולש. חומה זאת מסומנת בצבע ירוק [במפת בליס](#). קטע אחרון מתחיל בשער של Crowfoot and Fitzgerald והולך בקו ישר לנקודה '46 בגבול מזרחי של השער. מתוך קואורדינטות של הנקודות שכתבנו במאמר מתברר שקטע זה מכווון 29.5 מעלות מזרחה מן הצפון. בגבולות דיוק של מיקום השער של Crowfoot and Fitzgerald ודיוק בכיוון המקווה, אפשר לומר שמקווה מקביל לחומת העיר. סימנו [בתוכנית 4](#) בצבע כחול את חומת העיר והעברנו קו מקביל דרך גבול מערבי של פתח מרכזי. מרחק בין שני הקווים כ-20 אמה כרוחב שני שערים. בין שני קוים אלו היו כנראה מעלות. בין קו כחול מערבי לבין מקווה נשאר מקום לכניסה. אחרי הרחבת מנשה, חומה מזרחית של העיר הוסרה וחומה חדשה התחברה אל פינה דרום-מזרחית של הר הבית. מן הסתם הרחיבו את המדרגות מזרחה ומערבה וסתמו את הכניסה למקווה.

נתבונן בגבהים של מעלות אשר סימנו [בתוכנית 4](#). שלוש מעלות אשר סימנו באדום נראות בתמונת GIS. אלו שלוש מעלות קדומות אשר שרדו. גבהים שלהם (נתוני GIS פחות 11 ס"מ כדי להתאים לגבהים של וורן) 724.91, 724.66, 724.42. הפרש גבהים 25 ס"מ ורוחב כל מעלה מדרום לצפון 60 ס"מ. אילו היינו ממשיכים מעלות אלו צפונה באותו הפרש גובה ורוחב, אז היו שם עוד 4 מעלות עד כותל דרומי כאשר מעלה שביעית היתה במפלס 725.91. נזכיר שתחתית שורה כפולה ממערב לשער המשולש במפלס 726.13, כלומר מעלה אחת מעל מעלה שביעית. ממערב לשלש מעלות קדומות עובר קיר-סלע נמוך L6031. קיר זה מגיע עד כותל הדרומי במפלס 725.50. נתבונן [בתמונה 9](#) במאמר של ברוך ורייך. סלע L6030 הוא בעצם חלק מאותו סלע L6031. גבול מערבי שלו תואם את המזווה המערבית של הפתח המערבי. גבול מזרחי שלו סמוך למזווה המזרחית של הפתח. הסלע חתוך בדיוק בקו מפתן השער (שני קוים צהובים מקבילים). בצד מזרחי של הסלע ישנו חתך גדול מלבני. ברוך ורייך לא יודעים להסביר מהו פשר החתך. הסלע נכנס מתחת המפתן של השער- דבר המעיד לפי דעתם על כך שהוא קדם לבניין השער "ההרודיאנית".

מתוך חשבון גבהים נראה לנו להציע שעל גבי סלע L6031 בצמוד למפתן היתה מונחת מדרגה בגובה 38 ס"מ וממנה היו עולים 25 ס"מ למפתן השער במפלס 726.13. חתך בסלע בקו המפתן נעשה כדי להתאים את המדרגה למפתן. חתך גדול במזרח שימש בתור תושבת לאבן ארוכה אשר חברה בין גרם מדרגות אשר נכנס לפתח מערבי לבין גרם מדרגות אשר היה מכווון כנגד פתח מרכזי ומזרחי. חיבור זה נעשה אחרי שגרם מדרגות מזרחי התפשט כ-2 מ' מערבה וכיסה את פתח המקווה. עובדה שגבול מזרחי של קיר L6031 לא מגיע ממש עד המזווה המזרחית של הפתח המערבי, מעידה על כך שגרם מדרגות מערבי קדם למזווה זאת. מאחר וגרם מדרגות מערבי תואם את המזווה המערבית י"ל שהוא נבנה בו זמנית אתה. לפי הבנתנו הוא נעשה ע"י שלמה המלך. הרחבת המדרגות המזרחיות וחיבורם לגרם מדרגות מערבי נעשתה ע"י מנשה.

נחזור [לתוכנית 4](#). בכחול סימנו מפלסים ומקומם המשוער של ארבע מדרגות עליונות של גרם מדרגות המערבי. מדרגה עליונה במפלס 725.88 נמצאת 38 ס"מ מעל מפלס הסלע שם 725.50. מדרגה הבאה במפלס 725.63, 24 ס"מ מעל מפלס הסלע שם, מדרגה שלישית במפלס 725.38 כמפלס הסלע

שם, מדרגה רביעית 725.13 כמפלס הסלע שם. לפי דעתנו לא היה המשך דרומה למדרגות אלו. האבלים (ומעט מנודים) היו פונים מערבה כדי לא להתנגש עם עולי רגל טהורים אשר עלו מדרום אל פתח מרכזי ופתח מזרחי. נשים לב שמפלס מדרגה עליונה 725.88 שווה במדויק למפלס הריצוף המקורי לפני פתח מרכזי. בצבע תכלת סימנו שלוש מדרגות משוערות מעל לשלש מדרגות קיימות. החיבור ע"י אבן גדולה היה בתחום מדרגות אלו. תחתית אבן גדולה במפלס 725.04 (עומק החתך לפי המאמר 35 ס"מ) מתחת למדרגה 725.16, עליון של האבן 725.39 כמו מדרגה 725.41 ואילו מדרגה של 725.66 היתה מונחת בגובה 25 ס"מ מעל אבן הגדולה.

המסקנה שעולה מכל הדיון הנ"ל שמנשה בנה את פרוזדורי שער המשולש ופרוזדורי שער הכפול. לכן מבוא שער הכפול ושורה כפולה בין שער הכפול לשער המשולש נבנו לפניו. ואין לייחס אותם אלא לשלמה המלך. ומאחר ושורה כפולה זאת דומה מבחינת מפלס ומבחינת אורכה לשורה של ארבע אבנים ענקיות מדרום לשער וורן (אורך 64 אמות הארץ או 68 אמות התורה- חצי מאורך שורה כפולה), יש לייחס גם שורה אחרונה לשלמה. (הערה 22 : ויש עוד ראיות ששורת אבנים ענקיות קדמה להורדוס. על כך במאמר אחר).

7. אורוות שלמה- תובנות חדשות

דבר עיקרי שהתחדש לנו הוא שבוני אורוות שלמה הנמיכו מפלס ריצפה שלו בכ- 170 ס"מ מגבול עליון של שורה כפולה 727.05 מ' והתאימו אותו בערך לתחתית שורה כפולה. כיום מפלס זה גבוה כ- 30 ס"מ ממפלס תחתית השורה במזרח. אבל יתכן שתוספת זאת היא מילוי מאוחר ובסיס העמודים נמצא 30 ס"מ נמוך יותר. מדוע עשו את בדבר?

כבר כתבנו במאמר המשך (עמ' 67 ו- 68) שאורוות שלמה שימשו כבית האוצר לתרומות ומעשרות. על בית האוצר כתוב במלאכי ג' י' "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי וכו'". משמע שבית האוצר היה בהר הבית. ואין שם לשכות מתאימות לכך כי כל הלשכות בעזרה ובעזרת נשים מתוארות במסכת מידות. ולא שמענו שהיה מבנה עילי פרט למגדל מאה ומגדל חננאל. אבל מחוץ להר הבית המקודש אפשר היה לבנות. ולפי גמרא (מגילה ט"ו ע"א) מלאכי הוא עזרא. ובאותה נבואה הוא מוכיח את ישראל על שלקחו נשים נוכריות. וזה היה בתחילת שנה שביעית של הבית. מכאן שבית האוצר נבנה תוך חמש שנים בהם זרובבל בנה את בית המקדש. בית האוצר זה גם מוזכר בנחמיה י' ל"ח-ל"ט. והדברים אלו של נחמיה נאמרו בכ"ד תשרי כשלושה חדשים אחרי עליית נחמיה. ונתן להוכיח שנחמיה (שהוא זרובבל לפי סנהדרין ל"ח ע"א) עלה ביחד עם עזרא. על כן מדובר על אותו זמן בתחילת שנה שביעית של בית שני. ולא יתכן שנשאר בית אוצר לתרומות ומעשרות מבית ראשון כי בבית ראשון לא היו מביאים תרומות ומעשרות לבית המקדש אלא מעשר היו נותנים ללויים ותרומה לכהנים בכל מקום. אבל בתחילת בית שני היו צריכים חיזוק כי תוך 18 שנה מעלית זרובבל עם 42360 גברים (ולכל אחד אשה והרבה ילדים) עד שקידשו את הארץ בשנה ראשונה של הבית (לפי חכמים ולפי רבי יהודה בשנה שביעית) לא היו מחייבים בתרומות ומעשרות.

רוב באי המקדש היו נכנסים להר הבית דרך השער המשולש. בכותל מזרחי שלו ישנו פתח. עובי הכותל (לפי ברקלי) 252 ס"מ או כחמש אמות. לפי הבנתנו כותל זה שימש במקורו בתור חומה חיצונית של העיר והוא נמשך צפונה כ- 85 מ' עד גבול דרומי של הר הבית המקודש. יש לומר שהפתח אינו מקורי, כלומר לא נבנה מהתחלה בתוך הכותל אלא נפרץ יותר מאוחר. מעידה על כך מזווה צפונית שלו העשויה ברישול ובולטת פנימה. לא ברור מי בנה אותו, מנשה או זרובבל. בשביל מנשה זה היה פתח יציאה נוסף אל מחוץ להר הבית. עולי רגלים של בית שני יכלו דרך פתח זה להיכנס לאוצר ולהביא לשם תרומות ומעשרות שלהם. משם הם יכלו לצאת צפונה להר הבית דרך פתחים אשר היו בחזית אורוות שלמה ולהמשיך לאורך כותל מזרחי אל שער שושן. (הערה 23: יש להזכיר שכותל דרומי של הר הבית המקודש משער אפרים (שער חולדה פנימי מזרחי) עד כותל מזרחי נהרס ע"י יהואש מלך ישראל וכנראה לא נבנה מחדש. לכן מאורוות שלמה נתן היה להיכנס ישירות להר הבית המקודש).

מפתן השער המשולש היה בתחתית שורה כפולה במפלס 726.13 מ'. כדי להקל על מעבר ממנו לאורוות שלמה, התאימו את הרצפה שם לתחתית שורה כפולה. שורה זאת יורדת בהדרגה ל- 725.22 מ' בפינה דרום-מזרחית של הר הבית ונשארת בגובה זה בהמשך צפונה. יתכן שריצפת אורוות שלמה גם כן ירדה בהדרגה מ- 726.13 מ' ליד השער המשולש עד גובה נוכחי כ- 725.52 בצד מזרח. אילו היו משאירים את רצפת אורוות שלמה במפלס מקורי 727.05 אז היה צריך לעלות כמעט מטר משער המשולש לשם.

סיבה נוספת להנמכת הרצפה באורוות שלמה קשורה אולי למידת הידוק הקרקע שם. ברור שאורוות שלמה לא נבנו על גבי כיפין, אחרת לא היה נתן להנמיך את הרצפה. בזמן שבנו את הכתלים של הר הבית, הביאו לשם עפר והדקו אותו במקביל להבאה והנחה של אבני הכותל אשר הובאו כנראה מהר הבית בצפון. הידוק זה נדרש במיוחד כאשר הביאו את אבני שורה כפולה הענקיים. תוספת מילוי מעל תחתית שורה כפולה כנראה לא היתה כל כך מהודקת. מנשה מלך בשנים 3284-3229, זרובבל בנה את הבית בין 3410 ל- 3414. בזמן שעבר בינתיים מקום של אורוות שלמה היה חשוף לגשמים. לכן הקרקע למטה נעשה מהודק עוד יותר. ויתכן שהקרקע שקע במידת מה. לכן בוני זרובבל הסירו את השכבה העליונה הפחות מהודקת והישוו אותה לתחתית שורה כפולה או קצת מעליה.

עוד התברר לנו ע"י מדידה ב-GIS שחזית אורוות שלמה מכוונת 10.61-10.64 מעלות צפונה מן המזרח. כיוון מחושב של כותל דרומי של הר הבית המקודש לפי חשבוננו ביחס לרשת ישראל הוא 10.568 מעלות. לעומת זאת כיוון כותל דרומי של הר הבית בשורה כפולה משער משולש עד פינה דרום-מזרחית 9.78 מעלות. הפרש בין כיוון החזית לכיוון מחושב הוא כ- 5-3 ס"מ לאורך החזית של 40 מ'. בגבולות דיוק המדידה ודיוק הבניה זאת התאמה מושלמת. לעומת זאת הפרש בין כיוון החזית לכותל דרומי מגיע ל- 60 ס"מ לאורך החזית. מכאן מי שבנה את אורוות שלמה- היה לפניו כותל דרומי של הר הבית המקודש (במרחק 25.20 מ' או כ- 50 אמה) או שהוא ידע את החשבון שלו. להבדיל, חזית אל אקצה מכוונת בזווית 8.76 צפונה ממזרח למרות שכותל דרומי כנגדה מכוון 10.23 מעלות. מי שטוען שמוסלמים בנו את אורוות שלמה מחדש, צריך להסביר איך הם כיוונו את חזית שלה באופן כל כך מתאים לכותל דרומי המקודש אשר לא היה קיים בזמנם. (ואם היו שם שרידים- אז זאת ראיה לחשבון שלנו של כיווני כתלים של הר הבית).

באורוות שלמה יש כידוע שבעה פרוזדורים ארוכים מזרוע לצפון באורך כ- 55.7 מ' (פרוזדור שלישי ממזרח, נתוני ברקלי) לא כולל עובי כותל דרומי וכותל צפוני, פרוזדורים 8 ו- 9 באורך כ- 32

מ' ופרוזדורים 10-13 באורך כ- 17.4 מ'. פרוזדורים 8 ו-9 חסומים בצפון ע"י קיר אבל בחזית של אורות שלמה רואים תחילתה של קשת 8. לכן מן הסתם פרוזדורים 8 ו-9 נמשכים צפונה עד החזית. בין פרוזדור 7 ופרוזדור 8 בקטע סתום מבדיל קיר ולא קשתות. כבר כתבנו בסוף פרק 1 שבפינה דרומית של הקיר בנוי עמוד 7/7 אשר תואם את עמודי אורות שלמה ממזרח ומדרום. בהמשך מערבה בקיר **חוסם** משולב עמוד 7/8. מכאן ברור שהקיר הסותם והקיר המפריד נבנו ביחד עם מכלול של אורות שלמה. מדוע נבנו קירות אלו? נראה לי שהסיבה היא שבאותם פרוזדורים בולט סלע מן הרצפה ולא נתן היה לפלס אותם. לכן אזור זה לא היה ראוי לשימוש בתור בית האוצר. אנו רואים סלעים בתחתית הקשת הפנימית. גם בפרוזדור מערבי של שער משולש סלע עולה בהתמדה. למשל, במרחק של 35.6 מכותל דרומי (צד פנימי) בלוח 25 של וורן מסומן סלע במפלס 731 מ'. מאחר ובזמן מנשה רצפה היתה במפלס 727 מ', יתכן והיא כסתה את הסלעים. אחרי הורדת מפלס הרצפה נתגלו הסלעים. לפרוזדורים קצרים 10-13 אין המשך כי תחום הר הבית מצפון להם ומערב לקיר עם קשת פנימית הוגבה ע"י מילוי עפר ולא ע"י קשתות. את ההגבה הזאת עשה מנשה. לכן גם קיר החוסם את הפרוזדורים 10-13 הוא מעשה מנשה. נציין שלהבדיל קיר החוסם פרוזדורים 8-9, קיר אחרון לא תואם את שורת העמודים מס' 4 מדרום כמו שרואים בתמונת וידאו.

בשנת 1996 מוסלמים פרצו בחזית אורות שלמה שני פתחים: כנגד פרוזדורים 2 ו-3 ממזרח והתקינו שם דלתות. יתר פתחים סתומים ע"י כתלים. מה היה המצב בזמן הבית? האם כל הפתחים היו פרוצים והיו בהם דלתות? נתבונן **בעמוד 12/2**. זהו עמוד בשורה 12 מדרום ושורה 2 ממזרח. הוא עומד בחזית אורות שלמה ומפריד בין שני פתחים עם דלתות שעשו מוסלמים. עמוד זה בולט דרומה כ- 22 ס"מ לעומת מזוזה של השער. לעומת זאת **עמוד 12/3** לא בולט דרומה מן המזוזה וכן העמוד 12/1. זאת לא טעות אופטית אלא באמת עמוד 12/2 יותר ארוך לכיוון דרום כי קשת לפניו יותר קצרה. בתמונות וידאו רואים שיתר עמודים בחזית אורות שלמה הם בעלי אותו אורך מדרום לצפון. נראה שעשו אותו עמוד יותר ארוך כדי לחזק את הפתחים 2 ו-3 כי בהם היו דלתות. יתר הפתחים היו חסומים ע"י כתלים אשר נתנו חוזק נוסף לחזית הבניין. עוד יש לציין שעובי עמודי החזית מתאים לרוחב דלתות בפתחים 2 ו-3. רוחב פתח 2 בחוץ 460 ס"מ, פתח 3 – 438 ס"מ (מדידה בעזרת GIS). בפתח 2 רוחב הדלתות 230 ס"מ ויחד עם עובי משקוף כנראה 245-250 ס"מ. ואחרי זה נשאר רווח קטן עד דלת ברזל בחזית האורות. לכן עובי קיר החזית בערך 270 ס"מ. לעומת זאת רוחב פתח חמישי 724 ס"מ ופתח ששי בערך 7.0 מ'. אילו היו בהם דלתות נפתחות פנימה, אז דלתות היו בולטות אל תוך חלל אורות שלמה ואילו היו נפתחות חוצה כמו היום אז היו בולטות אל מחוץ לבניין. כמובן אין לשלול את הדבר על הסף, אבל הדבר לא נראה יפה.

בשנת 2007 רון פלד פרסם מצגת אשר צילם בתוך הר הבית, בין השאר צילומים בתוך אורות שלמה. בצילום אחד רואים **תבליט** קדום. מתוך בירור עם פלד התברר שתבליט נמצא בכותל דרומי באזור "עריסת ישו" צמוד לרצפה. מאחר וכותל דרומי החל משער המשולש ומזרחה מצולם בסרטי וידאו ואין בו שום תבליטים, י"ל שתבליט זה נמצא ממש מאחורי קשת דרומית של "עריסת ישו". לתבליט זה יש **המשך למעלה**. מתוך מחזוריות של שטיח 60 ס"מ נתן לחשב שגובה הנראה של תבליט תחתון 30 ס"מ והוא ממשיך אל מתחת לרצפה. מאחר ריצפה של אורות שלמה נמצאת כ- 30 ס"מ מעל תחתית שורה כפולה, יש לשער שתבליט נמשך עד תחתית שורה כפולה. מאחר וכותל דרומי באזור זה לא נהרס, יש לשער שתבליט זה השתמר מתקופת בית המקדש. לפי הבנתנו בזמן מנשה בפינה זאת עמד מגדל. למגדל זה היו חלונות למעלה. רואים בתמונה **חלון מלבני** וסביבו אבנים עם סיתות שוליים אשר

הותאמו לחלון. ברור שחלון זה נעשה יחד עם בניית הכותל (להבדיל חלון חצי עגול מתחתיו אשר נפרץ בכותל). יתכן שתבליט זה היה בתוך חלל המגדל והוא קישוט מלכותי של מנשה. אומנם אמרנו שרצפה במקום אורוות שלמה בזמן מנשה היתה במפלס עליון של שורה כפולה, יתכן שבמגדל רצפה היתה יותר נמוכה כי בליטת מגדל בכותל מזרחי מתחילה ארבע שורות מתחת לתחתית שורה כפולה. אפשרות אחרת שהתבליט מזמן זרובבל. [במאמר המשך](#) בעמ' 67 הבאנו ראיות שלשכת אלישיב כהן גדול היתה בפינה דרום-מזרחית של הר הבית במקום מגדל של מנשה. יתכן שתבליט זה נעשה לכבוד כהן גדול. ואז מקום של התבליט מלמד שריצפת אורוות שלמה בזמנו היתה בתחתית שורה כפולה ממש ולא כ-30 ס"מ מעליה כמו היום.